

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кот Сергій Іванович

УДК 94(477) “1917-2019”:930.85:351.86222

**ПОВЕРНЕННЯ І РЕСТИТУЦІЯ
КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОЛІТИЧНОМУ
ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
(XX – поч. XXI ст.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є наукова монографія

Робота виконана у відділі історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
відділ історії України другої половини
ХХ ст., завідувач

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ДУБРОВІНА Любов Андріївна,
Національна бібліотека України імені
В. І. Вернадського, генеральний директор

доктор історичних наук
ГИРИЧ Ігор Борисович,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, відділ джерелознавства
нової історії України, завідувач

доктор історичних наук, професор
ТЮРМЕНКО Ірина Іванівна,
Національний авіаційний університет,
кафедра історії та документознавства, завідувач

Захист відбудеться 30 квітня 2021 р. о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01. в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кімн. 620.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

Автореферат розісланий « 29 » березня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія України впродовж століть була позначена багатьма втратами визначних культурних цінностей, які за різних обставин масово вивозилися і розпоршувалися поза її межами, безслідно зникали і гинули внаслідок численних війн. Протягом XX – поч. XXI ст. трагічна доля унікальних культурних цінностей України набула особливої гостроти у зв'язку із двома світовими війнами, які повністю охоплювали її територію, подіями Української революції 1917–1921 рр. та руйнівним протистоянням ворогуючих сторін, особливо під час агресії більшовицької Росії, фактами варварського ставлення до української культурної спадщини з боку тоталітарного комуністичного режиму СРСР. Масштаби цих втрат є такими значними, що їх можливо порівняти з гуманітарною катастрофою, наслідки якої з кожним десятиліттям для України відчуваються усе більш виразно. Цей драматичний спадок минулого в сучасних умовах доповнюється викраденнями і нелегальним вивезенням поза межі незалежної України цінних пам'яток культури, розпочатою у 2014 р. проти неї агресією Російської Федерації, яка окупувала території Автономної республіки Крим і м. Севастополь, частково Донецької і Луганської областей, що створило загрозу завдання нових збитків національній культурі. Водночас, цей період позначений формуванням в українському політичному та культурному житті стійкої суспільної ідеї повернення втрачених культурних цінностей, яка впродовж XX – на початку XXI ст. набула справжнього розмаху під час боротьби за державну незалежність і стала одним з вагомих факторів українського національного піднесення, формування внутрішньої та зовнішньої політики на державному рівні. Як наслідок, Україною був нагромаджений значний досвід понад ніж столітньої участі у процесах повернення та реституції культурних цінностей, результатами якої були як позитивні факти розшуку і повернення надзвичайно цінних пам'яток національної культури, так і болючі втрати культурних надбань.

Тож теоретичні засади та історія повернення і реституції культурних цінностей України є важливим напрямом наукових досліджень істориків, правників, культурологів та пам'яткознавців, викликають великий інтерес в українській громадськості. Водночас, питання місця і ролі проблем повернення та реституції культурних цінностей в історії України, особливо у період XX – поч. XXI ст., дотепер ще не стало предметом комплексного, системного та об'єктивного аналізу як цілісного процесу. Існуючі дослідження, як правило, концентрують увагу на окремих його сегментах в рамках вузьких хронологічних періодів, або, переважно, на рівні висвітлення певних конкретних епізодів та подій.

Усе це в комплексі визначає актуальність дослідження вказаної теми, яка обумовлена як недостатнім ступенем вивчення проблеми в історіографії, так і суспільною важливістю питань повернення та реституції культурних цінностей для розуміння їх впливу на політичне і культурне життя України у XX – на поч. XXI ст., формування сучасної державної політики у даній сфері на внутрішньому та зовнішньополітичному її рівнях.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане у відповідності до програм планових тем науково-дослідних робіт Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України «Наукова каталогізація об'єктів історико-культурної спадщини (на матеріалах "Зводу пам'яток історії та культури України")»: Автономна Республіка Крим, Вінницька область» (номер державної реєстрації 0113U002038); «Інформаційно-ресурсний потенціал історико-культурної спадщини України: дослідження, систематизація, проблеми збереження» (номер державної реєстрації 0116U002026); «Культурна спадщина України в умовах суспільно-політичних та економічних трансформацій: стан, проблеми, перспективи» (номер державної реєстрації 0119U001031).

Метою дослідження є здійснення комплексного історичного аналізу питань втрат, повернення та реституції культурних цінностей, їх ролі і місця у політичному та культурному житті України у ХХ – на початку ХХІ ст. на тлі глобальних тенденцій міжнародного культурного співробітництва у даній сфері.

Відповідно до поставлено мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та її окремих аспектів, показати, що, незважаючи на значну увагу науковців до питань повернення та реституції культурних цінностей, комплексного та системного висвітлення даної проблеми поки що не відбулося;
- здійснити оцінку джерельної бази дослідження та ввести до наукового обігу нові документи і матеріали, які сприятимуть більш повному розкриттю цієї теми;
- висвітлити теоретичні та методологічні засади повернення і реституції культурних цінностей, зокрема, зміст ключових понять та термінів, місце культурних цінностей в контексті процесів суспільного розвитку, глобальні світові тенденції міжнародної співпраці з повернення культурних цінностей, а також питання їх реституції у випадку втрат внаслідок війн та збройних конфліктів;
- дослідити, систематизувати та виокремити найбільш характерні обставини, механізми та форми втрат культурних цінностей України на різних історичних етапах, показати їх роль у створенні передумов для формування суспільної ідеї щодо необхідності їх повернення в Україну;
- узагальнити відомості щодо витоків державної політики з повернення в Україну культурних надбань у період Української революції 1917–1921 рр.;
- показати розвиток громадських ініціатив та формування державної політики УСРР щодо повернення культурних цінностей у добу «українського відродження» 20-х рр. та у 30-ті рр. ХХ ст., у тому числі висвітлити діяльність українсько-російської Паритетної комісії та її місця у визначенні концептуальних засад двостороннього співробітництва щодо повернення культурних цінностей, участь України у реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей;
- охарактеризувати стан культурних цінностей на території України напередодні Другої світової війни, здійснити структурний аналіз обставин їх перемі-

щення і втрат внаслідок подій війни як найбільш масштабного фактора знищення і вивезення національних надбань в історії України;

- простежити формування міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни, та розкрити місце культурного надбання України в контексті загальних повоєнних процесів повернення і реституції культурних цінностей (1945–1948 рр.);

- проаналізувати заходи з пошуків і повернення українських культурних цінностей в умовах радянського режиму другої половини ХХ ст.;

- висвітлити становлення організаційних та правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей і проаналізувати практичну діяльність державних органів і установ, громадських організацій з повернення культурних цінностей в Україну;

- охарактеризувати основні напрямки участі незалежної України у двосторонньому співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей;

- узагальнити відомості про основні здобутки та досягнення України щодо повернення та реституції втрачених культурних цінностей, а також виокремити недоліки та проблеми у здійсненні державної політики у даній сфері, здійснити аналіз перспектив та ключових напрямків її подальшого розвитку.

Об’єкт дослідження — державна політика щодо захисту, охорони та збереження культурних цінностей в Україні.

Предмет — повернення та реституція національних культурних цінностей, втрачених на різних історичних етапах розвитку країни; формування теоретичних і правових засад, визначальних тенденцій державної політики та громадських ініціатив з розшуку, повернення та реституції пам’яток культури України впродовж ХХ — початку ХХІ ст.

Хронологічні рамки охоплюють період ХХ — початку ХХІ ст. Їх нижня межа зумовлена першими кроками з повернення втрачених культурних цінностей Української Центральної Ради, урядів Української Народної Республіки та Української Держави у період Української революції 1917–1921 рр. Верхня межа визначається здійсненням заходів з розшуку, повернення та реституції культурних цінностей після відновлення державної незалежності України у 1991 р. і до 2020 р., що обумовлено актами повернення в Україну визначних культурних цінностей та загрозами нових втрат надбань культури внаслідок агресії Російської Федерації проти України, розпочатою у 2014 р. З метою поглибленого простеження витоків проблеми втрат культурних цінностей для України та пояснення причин формування на поч. ХХ ст. потужної суспільної ідеї повернення в Україну національних культурних надбань, автор зробив відповідні історичні екскурси, які подекуди виходять за визначену нижню хронологічну межу.

Територіальні і географічні межі включають сучасну територію України у її міжнародно-визнаних кордонах, з якої у різний час і за різних обставин були вивезені українські культурні цінності, що підлягали розшуку, поверненню та реституції.

Методологічні засади дослідження. У процесі обробки джерел, систематизації матеріалу, реконструкції досліджуваних явищ і процесів автор спирався

на принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, використав сукупність загальнонаукових, конкретно-історичного, проблемно-хронологічного, критично-порівняльного методів, методів структурно-функціонального аналізу, що передбачають комплексний характер та всебічність розгляду проблеми. Застосовано також спеціальні методи джерелознавчої евристики, атрибуції, класифікації, систематизації та інтерпретації джерел. Дослідження є багатоплановим і міждисциплінарним, тісно пов'язане з низкою інших наукових дисциплін, зокрема, культурологією, пам'яткознавством, музеєзнавством та історією права.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*:

- обґрунтовано концепцію розгляду питань повернення та реституції культурних цінностей як системного явища, притаманного історії України протягом ХХ – поч. ХХІ ст., яке мало особливості своїх проявів на різних етапах історичного процесу і здійснювало суттєвий вплив на політичне і культурне життя України;

- доведено, що наявна історіографічна та джерельна база достатньо повно висвітлює основні теоретичні питання, історичні події та явища, пов'язані з втратами культурних цінностей України, їх розшуком, поверненням і реституцією у ХХ – на поч. ХХІ ст., а також є належно репрезентативною для вивчення і об'єктивного висвітлення обраної наукової проблеми;

- здійснено поглиблений комплексний історичний аналіз питань втрат, повернення та реституції культурних цінностей в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. на тлі глобальних тенденцій міжнародного культурного співробітництва у даній сфері;

- проведено структурний аналіз характеру і обставин втрат українських культурних цінностей в умовах розподілу території України між Російською та Австро-Угорською імперіями, під час Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., періоду укріплення авторитарного більшовицького режиму в Україні (20-ті –30-ті рр. ХХ ст.), під час Другої світової війни, у другій половині ХХ ст. та в добу незалежності України;

- у тому числі обґрунтовано необхідність суттєвого перегляду масштабів збитків, завданих культурним надбанням України внаслідок Другої світової війни;

- додатково уточнено відомості про перші спроби повернення в Україну культурних цінностей за доби Української Центральної Ради та Української Держави у 1917–1918 рр. та обставин боротьби за повернення українських культурних цінностей з Росії в добу «українського відродження» 20-х рр. ХХ ст., питання участі у діяльності українсько-російської Паритетної комісії з обміну музейними цінностями, а також у виконанні умов Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей;

- обґрунтовано, що повернення та реституція культурних цінностей були важливою складовою частиною системи міжнародних договорів, укладених під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки країнами антигітлерівської коаліції для вирішення питань подолання наслідків війни та реституції пограбованого і знищеного внаслідок ворожої окупації майна, включно із виробленням практичних механізмів забезпечення його повернення або заміщення;

- доведено, що розшук та повернення культурних цінностей на територію України розпочалися вже в ході бойових дій 1944–1945 рр., коли лінія фронту

перетнула кордони СРСР та почала змішуватися далі на Захід, а протягом другої половини 1945–1948 рр. відбувся основний етап загальноєвропейського реституційного процесу, внаслідок якого до України було повернуто основну частину визначних культурних цінностей, які були пограбовані на її території;

- показано обставини і масштаби ввезення на територію України так званих «трофейних фондів» у перші повоєнні роки та зміну їх правового статусу;

- висвітлено роль передач культурних цінностей з території України до ПНР та НДР у другій половині 40-х – 80-х рр. XX ст. у вирішенні завдань геополітичних стратегій СРСР;

- з’ясовано обставини зусиль по поверненню та реституції культурних цінностей в Україну у другій половині XX ст.;

- проаналізовано становлення організаційних та правових засад державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей у незалежній Україні, ключові напрямки, характер та зміст двостороннього міжнародного співробітництва між Україною та рядом європейських країн з даних питань протягом 1990-х – 2000-х рр.

До наукового обігу введено значну кількість нових документів і матеріалів з архівів України та зарубіжних архівів, які містять інформацію про формування міжнародних правових засад повернення та реституції культурних цінностей, обставини переміщення надбань культури з території України, діяльність державних органів та установ, наукової і культурної громадськості з їх повернення, що у комплексі дозволяє суттєво уточнити існуючі наукові підходи і оцінки, а також зробити нові висновки щодо багатьох аспектів теми.

Практичне значення роботи. Теоретичні та фактичні матеріали, їх узагальнення, сформульовані у висновках, сприятимуть піднесенню наукових знань про проблему на новий рівень і формуванню більш цілісного уявлення про комплекс питань повернення і реституції культурних цінностей. Вони можуть бути використані для підготовки синтетичних узагальнюючих праць з історії України та історії української культури, досліджень з політології, правознавства, культурології, пам’яткознавства, музеєзнавства. Наведені дані можливо використовувати при підготовці і викладанні курсів з історії України, політології, культурології, пам’яткознавства, музеєзнавства та міжнародного права у вищих навчальних закладах для студентів-істориків та в частині історії держави і права України для студентів-правознавців. Робота має практичне значення для визначення ключових напрямків реалізації державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі, включно з фокусуванням особливої уваги на цілому ряді видатних пам’яток національної культури, які можливо повернути в Україну вже найближчим часом. Дослідження має також історико-краєзнавчий характер і становить значний інтерес для широкої громадськості України.

Особистий внесок. Дисертація є самостійною і завершеною науковою працею. Розв’язання усього комплексу дослідження та опрацювання усіх наукових положень, що виносяться на захист, здійснені дисертантом одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки і результати дослідження викладено у доповідях автора на міжнародному конгресі

ASEEES-MAG Summer Convention (Львів, 26-28.06.2016 р.), 17 міжнародних конференціях у Бремені (ФРН, 30.11.1994 р.), Варшаві (Польща, 25-26.01.2002 р., 8-9.12.2006 р.), Казимеж-Дольному (Польща, 5-7.10.2005 р.), Подєбрадах (Чехія, 8-9.10.2013 р.), Кракові (Польща, 12-14.11.2014 р.), Києві (Україна, 29.09.2005 р., 26-27.09.2009 р., 27.03.2014 р., 4-5.06.2015 р., 22.09.2016 р., 21-22.03.2017 р., 23-24.11.2017 р., 7-8.12.2017 р., 31.01.2019 р., 5-6.06.2019 р., 27 березня 2020 р.), міжнародному українсько-німецькому колоквиумі (Київ, 30.05.2019 р.), численних всеукраїнських конференціях та «круглих столах».

Публікації. Основні результати роботи опубліковано в монографії (82,88 др. арк.) та 44 публікаціях, із них 7 – монографічні видання, розділи у колективних монографіях, збірники документів, каталог-альбом; 20 – статті у провідних фахових журналах та наукових збірниках; 6 – у виданнях іноземних держав; 11 – пройшли апробацію на засіданнях Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України та оприлюднені у наукових виданнях та доповідях під час виступів на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом, її архітектоніка визначається змістом досліджуваної проблеми, поставленими метою і завданнями. Дисертаційна робота викладена у вигляді наукової монографії на 1020 сторінках опублікованого тексту, складається зі вступу, 8 розділів, загальних висновків, списку скорочень, переліку використаних джерел та літератури (902 позиції), іменного та географічного покажчиків, анотації англійською мовою. Обсяг основного тексту дисертації складає 935 сторінок опублікованого тексту, 85 сторінок займають вказані список, перелік, покажчики та анотація.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ дисертації обґрунтовує актуальність теми, формулює мету, дослідницькі завдання, об'єкт та предмет, визначає хронологічні та географічні межі, методи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення, відомості про апробацію результатів дослідження та структуру праці.

Розділ 1. «Історіографія та джерельна база дослідження» складається з двох підрозділів. Проаналізовано стан вивчення заявленої теми, джерельну базу.

Підрозділ 1.1. «Стан наукової розробки теми». Багатоплановий і комплексний характер проблем повернення та реституції культурних цінностей визначає два головні напрямки їх наукового вивчення: а) теоретичне осмислення базових засад їх існування як явища культури та генези норм міжнародного і українського законодавства щодо захисту, охорони та збереження культурних надбань, включно з завданнями їх повернення і реституції; б) конкретно-історичні дослідження подій та явищ, що мали місце на різних етапах розвитку України, і відображують обставини втрат її культурних цінностей, зусилля держави та громадськості по їх розшуку, поверненню і реституції.

Серед теоретичних питань даної проблематики значну увагу привертають дискусії щодо базової термінології. Вони висвітлюються у ряді ґрунтовних пуб-

лікацій правознавчого спрямування, зокрема українських дослідників В. Акуленка, Д. Ковалю, О. Мельничук, Ю. Шемшученка, Н. Кулакової, Т. Каткової. Також це питання розглядається у працях з проблем культурології та державного управління у сфері культури, філософії культури, зокрема, І.Татіївської, І. Пивовар та С. Шман, пам'яткознавчих публікаціях С. Кота, Е. Піскової та Л. Федорової й інших. Серед зарубіжних дослідників, які цілеспрямовано висвітлюють термінологічні проблеми, вкажемо на публікації Ж. Блейк, М.Богуславського, Ж. Грінфілд, В. Єгорова, К. Зейдлера, В. Ковальського, С. Молчанова, В. Нешатаєвої, Л. Протт та П. О'Кіфі, Р. О'Кіфі, М. Фріго. Окремо слід зазначити, що у західній правовій історіографії поняттю і терміну «реституція», котре є одним з основних у англо-саксонській системі права і визначає цілий специфічний напрямок правових відносин, присвячується надзвичайно велика кількість фундаментальних спеціальних праць.

Загальні культурологічні та пам'яткознавчі аспекти місця культурних цінностей у житті суспільства, в процесах формування національної ідентичності та історичної пам'яті розглядаються С. Котом, Л. Гріффеном, Г. Денисенко. Ця тема є доволі популярною серед західних дослідників, що засвідчують численні видані збірники статей на стику культурології та права за редакцією Б. Брайт, П. Герстетблиц, Ф. Каплан, Дж. Меррімана, Е. Робсона, Л. Тредвелла та К. Гоздена, Дж. Торпея. А фундаментальна книга Ж. Грінфілд про актуальні проблеми світового досвіду щодо повернення та реституції культурних цінностей, розглянуті нею під кутом права та культурології, вже витримала чотири видання і надалі не втрачає своєї актуальності.

Питання повернення та реституції культурних цінностей як важливий змістовний елемент присутне у дослідженнях з міжнародно-правових засад захисту культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів, у тому числі, під час Другої світової війни. Зокрема, вкажемо на ґрунтовні праці українських вчених В. Акуленка, Т. Каткової, Д. Ковалю, С. Кота, Б. Криволапова, В. Максимова, В. Репецького, І. Татіївської. З числа закордонних дослідників привертають увагу фундаментальні публікації Є. Александрова, М. Богуславського, Г. Ван Хотте, Б. Ділмартіно та Л. Йї, І. Васархлі (одна з перших монографій з тематики після Другої світової війни), В. Ковальського, Р. О'Кіфі, І. Томана, М. Хартвіга, Г. Хартунга, ряд доволі об'ємних збірників статей, у тому числі щодо правових питань подолання наслідків Голокосту.

Перші наукові конкретно-історичні публікації щодо оцінки масштабів втрат культурних цінностей України, конкретних прикладів варварського ставлення до національних культурних надбань, припадають на добу Української революції 1917–1921 рр., коли їх автори водночас були безпосередніми активними учасниками подій того часу. У цьому зв'язку відзначимо праці М. Біляшівського, О. Благодіра та Ф. Ернста. Вже в добу «українського відродження» 20-х років ХХ ст. продовженням цієї теми була фундаментальна стаття М. Макаренка про козацькі прапори у фондах Державного Ермітажу в Росії. Щодо втрат культурних цінностей України в умовах Російської імперії тоді ж у ряді публікацій писав М. Грушевський.

Починаючи з 1930-х років мала місце тривала пауза у наукових студіях проблем повернення та реституції культурних цінностей. Фактично, першою спеціалізованою науковою розвідкою з даного питання стала стаття В. Сидоренка в «Українському історичному журналі», опублікована у 1972 р. У ній робилася спроба розібратися в обставинах та результатах обміну культурними цінностями між музеями УСРР та РСФРР у 1930–1932 рр. Натомість, абсолютно домінуюче становище зайняла тематика, пов'язана з долею українських музеїв, архівів та бібліотек в роки Другої світової війни, де переважно розглядалися питання евакуації їх фондів на Схід СРСР, а також збитки, завдані «німецько-фашистськими загарбниками та їх поплічниками» установам науки і культури під час окупації території України. Незважаючи на очевидні існуючі ідеологічні обмеження та необхідність дотримуватися стандартних пропагандистських кліше, що позначалося на їх змісті, у багатьох дослідженнях з даної проблематики було зібрано та узагальнено важливий фактичний матеріал, який значною мірою не втратив своєї актуальності з часом і став основою для подальших наукових студій. Однею з перших таких публікацій була стаття російського радянського вченого М. Сімкіна про радянські музеї в роки Другої світової війни, де на тлі процесів загальносоюзного рівня також наводяться дані про евакуацію та реевакуацію фондів, втрати ряду українських музеїв. Згодом на поч. 1970-х і поч. 1980-х років в Україні вийшли змістовні статті Ю. Омелеченка про розграбування та знищення музейних цінностей України внаслідок нацистської окупації та щодо результатів радянської евакуації українських музейних фондів у східні райони СРСР. Питання евакуації українських установ науки і культури та їх перебування в евакуації розглядалися у публікаціях В. Жабокрицького та І. Ладивіра. Злочини нацистського режиму проти культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини України, заходи радянського режиму щодо їх збереження в умовах війни поміж інших аспектів цієї теми висвітлюються у монографічних дослідженнях та статтях М. Ковалю, В. Короля та І. Матвієнка, В. Смішко. Окремо слід виокремити працю О. Мітюкова про історію архівного будівництва в Українській РСР у 1917–1973 рр., у якій знайшли своє висвітлення питання стану збереження архівних фондів, їх втрат, зусиль з розшуку і повернення на різних історичних етапах. В останні роки існування СРСР вийшли друком ряд наукових досліджень з історії охорони пам'яток в Україні, у яких в умовах проголошеної «перебудови» та послаблення ідеологічного контролю почали висвітлюватися питання, що протягом тривалого часу замовчувалися радянською історіографією. Зокрема, про втрати і вивезення культурних цінностей України публікували матеріали В. Акуленко, С. Кот, О. Нестуля та В. Сергійчук. Додатково відзначимо дослідження російських радянських вчених кінця 1970-х – поч. 1990-х рр. Е. Кончина, Є. Левіта, Л. Максакової та Н. Фатігарової, у яких присутні дані щодо долі культурних цінностей України (переважно щодо подій Другої світової війни).

Проголошення незалежності України відкрило нові можливості для об'єктивного та всебічного розгляду історичного минулого українського народу, у тому числі проблем повернення та реституції втрачених культурних цінностей. Значний прорив стався у висвітленні перших кроків на цьому шляху в період

Української революції 1917–1921 рр. Зокрема, слід першочергово відзначити публікації О. Нестулі, а також О. Балицької, О. Денисенко, С. Заремби, С. Кота. Значним є доробок українських науковців у висвітленні знищення та вивезення культурних цінностей України до Росії радянським комуністичним режимом у 20-х–30-х роках ХХ ст., спроб повернення втрачених культурних надбань та участі України у реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. в частині реституції культурних цінностей (В. Акуленко, Ж. Арустамян, С. Білокінь, В. Верига, Д. Гетьман, С. Іванисько, С. Кот, Л. Левченко, Л. Лозенко, О. Нестуля та С. Нестуля, Г. Полюшко, Г. Рудик, О. Соловей). Чи не найбільша кількість наукових досліджень за роки незалежності України була опублікована щодо долі українських культурних цінностей у період Другої світової війни. Поміж них виокремимо відому монографію П. Грімстед за участю Г. Боряка, публікації В. Акуленка, Г. Боряка, Р. Дзюбана, П. Доброва, І. Грідіної та В. Калашникової, Л. Дубровіної, О. Живкової, Н. Кашеварової, С. Кота, Н. Крутенко, Н. Малолетової, О. Онищенко, Т. Себти (також у співавторстві з О. Долинським, Т. Радзівською та С. Сорокіною), М. Ткаченка, Л. Пелькиної та М. Факторовича, О. Рославець тощо. Питанням повоєнної американської реституції культурних цінностей у 1945–1948 рр. до радянської зони окупації Німеччини, а, згодом, до СРСР та УРСР присвячені публікації С. Кота і Т. Себти. Акти передач великої кількості культурних цінностей з УРСР до Польщі у повоєнні роки висвітлюються у публікаціях В. Акуленка, Л. Дубровіної та О. Онищенка, С. Кота, Л. Крушельницької, І. Цепенди. Серед закордонних дослідників, у працях яких розглядається нацистська політика щодо культурних цінностей на окупованій території України, обставини повоєнної реституції культурних цінностей, зокрема, й до України, зазначимо, зокрема, П. Грімстед, Л. Ніколас (США), В. Айхведе, А.Гренцера, У. Хартунг, К. Хуфена, Г. Фрейтаг (ФРН), К. Акіншу (США) та Г. Козлова (ФРН), М. Матвійова (Польща), В. Аксьонова, М. Бойцова та Т. Василеву, П. Книшевського, А. Овсянова (Росія). Різні аспекти повернення та реституції культурних цінностей у незалежній Україні в контексті становлення організаційних та правових засад здійснення державної політики, міжнародної співпраці України на багатосторонньому та двосторонньому рівнях системно розглядаються у публікаціях В. Акуленка, С. Кота, І. Татіївської, Н. Українець, О. Федорука.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження»* охарактеризовано використаний комплекс документів і матеріалів, доведено їх важливість для досягнення мети і завдань дисертації. Широка і різноманітна джерельна база ґрунтується на загальноприйнятій в історичному джерелознавстві класифікації. За способом кодування та відтворення інформації вона складаються з писемних, речових та зображувальних джерел.

Писемні джерела поділяються на опубліковані матеріали та неопубліковані. Опубліковані матеріали з питань досліджуваної проблематики включають в себе: а) законодавчі акти, міжнародні та українські нормативно-правові документи; б) збірники матеріалів з питань охорони культурної спадщини та історії культурного будівництва в Україні; в) періодичну пресу; г) статистичні матеріали; д) наукові праці (монографії, брошури, збірники документів, статті,

тези доповідей на наукових конференціях, музейні каталоги, описи експозицій і путівники по музеях тощо), які стосуються теми повернення і реституції культурних цінностей.

Неопубліковані матеріали (архівні, музейні, відомчі) складають переважну більшість опрацьованих джерел. Загалом автором виявлено, вивчено і використано у дослідженні 52 архівні фонди. До них належать документи і матеріали, які зберігаються у фондах центральних державних архівів України, Державного архіву АР Крим та обласних державних архівів, архівів і фондів українських музеїв, бібліотек й інших закладів, поточних архівах компетентних державних відомств та наукових установ. Для розкриття теми важливе значення мало використання фондів зарубіжних архівів, музеїв, бібліотек та наукових установ.

Значний корпус документів з обраної теми зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Зокрема, їх містять наступні фонди архіву: Ф.1 («Верховна рада України»; Ф.2 («Кабінет Міністрів України»; Ф.4 («Управління уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в Україні»); Ф.14 («Головне архівне управління України»; Ф.166 («Міністерство освіти і науки України»); Ф.318 («Центральне статистичне управління УРСР»); Ф.582 («Державний комітет статистики України»); Ф.1076 («Генеральне секретарство по військовим справам Української Центральної Ради»); Ф.2201 («Міністерство освіти Української Держави»); Ф.2581 («Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради»); Ф.2607 («Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією»); Ф.3766 («Міністерство закордонних справ Української Держави»); Ф.4762 («Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР»); Ф.4763 («Українське управління у справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР»); Ф. 5116 («Міністерство культури України»). Це постанови та рішення органів влади України на різних етапах її історії, накази і розпорядження відомств та їх керівників, протоколи засідань та нарад, листування з питань, що становлять інтерес для розкриття теми, звіти підпорядкованих установ і організацій. У дослідженні використані окремі матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема, Фонду 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України»), що містяться у оп. 20 (спр. 6457) і пов'язані із вилученням до РСФРР цінностей Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та Всеукраїнського музейного містечка «Києво-Печерська лавра». Окремі цінні документи щодо музейного і бібліотечного діяча, учасника реституційних процесів у 1920-х рр. В. Отамановського, який проходив по процесу СВУ, виявлені у Архіві Служби безпеки України.

Важливе значення для роботи мали документи, що зберігаються у Державному архіві Автономної республіки Крим, державних архівах Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Харківської областей. Важливі для розкриття теми матеріали містять фонди Кримського республіканського, обласних виконавчих комітетів, управлінь культури, освіти, у справах культурно-освітніх установ, у справах мистецтв, місцевих музеїв та архівів. Це рішення органів влади, протоколи засідань з розгляду питань по темі,

звіти музейних і архівних установ, листування між ними та органами управління, яким вони були підпорядковані. В окремих архівах опрацьовані фонди органів влади, установ культури і освіти періоду нацистської окупації України. У тому числі наукову цінність мають матеріали щодо стану культурних цінностей, їх обліку, документи про вилучення пам'яток культури окупаційною владою та їх підготовку до вивезення з України.

Використано матеріали поточних архівів українських відомств та організацій, що у різний час були безпосередньо причетні до здійснення держаної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей, а також наукових установ, залучених до виконання цих завдань. Зокрема, це поточні архіви Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Міністерства культури та інформаційної політики України, Державного комітету архівів України, Інституту історії України НАН України.

Цінні матеріали були отримані при опрацюванні архівів і фондів 15 музеїв різного профілю в АРК та ряді областей України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України та Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Накази, звіти, листування, облікова документація, плани експозицій, дані про стан та реставрацію предметів культури, зафіксовані спогади та свідчення музейних співробітників – ці та інші матеріали є важливим джерелом для висвітлення теми втрат, розшуків, повернення та реституції культурних цінностей.

У процесі дослідження даної теми автор мав можливість опрацювати та задіяти в роботі фонди закордонних архівів та інших установ. Зокрема, це Архів Музей Української Вільної Академії Наук (м. Нью-Йорк, США), Архів Українського вільного університету (м. Мюнхен, ФРН), Архівний фонд Бібліотеки Консисторії Української Православної Церкви у США (м. Баунд-Брук, США), Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів літератури і мистецтва, Центральний державний архів літератури і мистецтва Санкт-Петербурга, Колекція мікрофільмів документів Національного архіву США у Бібліотеці Конгресу США (Library of Congress, USA) «Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945-1961. A Microfilm Project of University Publications of America», Науковий архів Державного Російського музею (м. Санкт-Петербург, Росія), Науковий архів, відділ обліку та Відділ фондів Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника (м. Новгород, Росія), Відділ рукописів Державної Третяковської галереї (м. Москва, Росія), Відділ фондів Державного історико-культурного музею-заповідника «Московський Кремль» (м. Москва, Росія), Відділ фондів Державного історичного музею (м. Москва, Росія), Відділ фондів Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, Росія).

Цінними речовими джерелами є музейні предмети, пов'язані з втратами, розшуком та поверненням культурних цінностей, щодо яких було можливе натурне дослідження. У цьому зв'язку актуальним також є використання зображувальних джерел, які відіграють велику роль у ідентифікації втрачених пам'яток

(фотографії, негативи, рисунки, мистецьки виконані копії тощо). Зокрема, саме вивчення комплексу зображувальних джерел, а згодом на їх основі натурне обстеження конкретних музейних предметів дозволили ідентифікувати втрачені мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, що опинилися на території Російської Федерації.

Опрацьована історіографічна та джерельна база надає можливість всебічного та повноцінного розкриття проблемних питань заявленої теми. До наукового обігу введено значну кількість важливих для дослідження матеріалів, які дозволяють уточнити, або й переглянути існуючі підходи та зробити вичерпні висновки щодо процесів повернення та реституції культурних цінностей в Україні у ХХ – на поч. ХХІ ст., з'ясувати долю ряду втрачених реліквій.

Розділ 2. «Теоретичні засади повернення та реституції культурних цінностей» складається з двох підрозділів і присвячений теоретико-методологічним засадам дослідження.

Підрозділ 2.1. «Основні поняття та терміни». Розгляд понятійно-термінологічного апарату з даної проблематики показав, що такі базові поняття і терміни, як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «незаконно вивезені культурні цінності», «повернення культурних цінностей», «реституція культурних цінностей», їх змістовне наповнення та співвідношення є предметом певних розбіжностей між історичними дослідженнями й культурологічним їх трактуванням, студіями в галузі філософії культури та під кутом права. У цьому зв'язку автор притримується точки зору, що в системі формування загального понятійного апарату саме по собі поняття «культурні цінності» є багато ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», тому що охоплює собою усі матеріальні та духовні здобутки людства, включно з осягненнями як минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу їх творення. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною. Разом з тим, як визнає й низка дослідників, поняття/терміни «культурні цінності» і «культурна спадщина», як правило, використовуються відповідно до конкретного предмету розгляду. Тож вони можуть застосовуватися в якості синонімів, також як у визначеному контексті і дотичні до них поняття/терміни «предмети культури», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «пам'ятки» тощо.

За підсумками дослідження констатується відсутність єдиного розуміння змісту поняття/терміну «культурні цінності» та його уніфікованих дефініцій. Досвід розробки міжнародно-правових норм та внутрішнього законодавства окремих країн засвідчує, що кожна міжнародна конвенція чи рекомендація, окремий національний акт дає своє визначення і перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, а застосовується саме для цілей даної конвенції, рекомендації чи закону. Тож у рамках проведеного історичного дослідження автор підтримує таке найбільш узагальнююче розуміння поняття «культурні цінності» – *предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інші культурне значення.* При цьому, з огляду

на предмет дослідження, мова йде про рухомі культурні цінності (включно з відокремленими фрагментами нерухомих об'єктів культурної спадщини).

Встановлено, що станом на сьогодні, у історіографії відсутні дефініції та характеристика змісту поняття/терміну «незаконно вивезені культурні цінності» як у нормативно-правових документах, так і в сфері науки, що потребує його детального розгляду. У цьому зв'язку пропонується визначення поняття/терміну «незаконно вивезені культурні цінності» – це культурні цінності, переміщення яких з території країни походження відбулося в незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного національного законодавства даної держави та всупереч її волі. Своїм змістом воно охоплює такі категорії культурних цінностей: культурні цінності, які стали об'єктом незаконних дій та предметом вивезення за межі території країни походження внаслідок війн та збройних конфліктів, іноземної окупації; предмети культури, які попередньо були набуті внаслідок скоєння правопорушень та злочинних дій; культурні цінності, переміщені поза межі території країни походження з порушенням вимог чинних норм і процедур щодо набуття дозволів та оформлення такого переміщення; тимчасово вивезені і не повернуті на територію країни походження в обумовлений термін культурні цінності або вивезені за її межі з порушенням умов тимчасового вивезення предмети культури.

Поняття і термін «повернення культурних цінностей» починаючи з другої половини ХХ ст. є найбільш широко уживаним в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні комплексу питань, пов'язаних із збереженням та охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічного захисту, а також міжнародним співробітництвом щодо застереження та подолання наслідків незаконного переміщення та вивезення культурних цінностей. У вужчому понятійно-термінологічному контексті його зміст можливо окреслити як *повернення культурних цінностей до країни походження на основі передусім етично-моральних принципів та засад, яке за своїм змістом є актом доброї волі, фактично даром.*

Поняття *реституції* було сформульоване римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільних правовідносин щодо відновлення стану речей, що існував до вчинення певних дій. В процесі розвитку суспільних відносин, реституція як норма цивільного права стала невід'ємною і важливою частиною західних правових систем в цілому. Як окремий предмет міжнародного права та національних законодавств протягом ХХ ст. виокремилася реституція культурних цінностей, яка також відображена у відповідному понятті та терміні у нормативно-правових актах та науковій літературі. На основі узагальнень опрацьованих матеріалів запропоновано таке її визначення: *реституція культурних цінностей — це відновлення прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного привласнення, яке передбачає зобов'язання щодо повернення законним власникам (фізичним та юридичним особам) предметів історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення, втрачених ними в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації*

іноземною державою, викрадення та нелегального вивезення за межі території країни походження (де предмет культури було створено, знайдено або де він перебував на законних підставах). У випадку неправомірного знищення, вилучення та вивезення з території однієї держави до іншої внаслідок війни чи збройного конфлікту, реституція може бути застосована до країни-агресора як засіб матеріальної відповідальності за вчинені злочини та заподіяні збитки.

Підрозділ 2.2. «Повернення та реституція культурних цінностей: глобальні тенденції і виклики для України». Показано, що процеси, пов'язані з поверненням та реституцією культурних цінностей, у своїй основі мають рушійні сили та причини, які нерозривно пов'язані із усвідомленням особливої ролі культурних цінностей в загальному цивілізаційному розвитку людства, для окремих держав та націй, етнічних та соціальних спільнот або груп, конкретних осіб. Поряд з найбільш загальним визначенням культурних цінностей як предметів матеріальної і духовної культури, що мають *історичне, художнє, наукове та інші культурне значення*, експерти виокремлюють додаткові фактори, що визначають їх суспільну цінність, наприклад, *археологічну, етнологічну, етносоціальну, релігійну (сакральну)*, а також їх *матеріальну вартість* у грошовому еквіваленті. Особливе місце культурні цінності, зокрема, *національні реліквії*, посідають у процесах становлення націй і держав, формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності. Тож багато країн намагаються захищати свої культурні цінності і повертати ті, які були вивезені з їхніх територій у періоди колоніальної залежності чи окупації. Накопичено значний позитивний досвід конструктивного вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей, який став частиною світового культурного співробітництва. Разом з тим, переважна більшість прикладів успішного розв'язання ситуацій навколо незаконно вивезених культурних цінностей припадає на період після ухвалення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. щодо запобігання незаконному вивезенню, вивезенню і передачі права власності на культурні цінності. При цьому чітко окреслилися складні і суперечливі питання навколо повернення та реституції культурних цінностей, які були привласнені і вивезені з країн походження у попередні періоди, коли така діяльність не була врегульована міжнародним правом і не вважалася незаконною, а наявні міжнародні конвенції та угоди не мають зворотної сили в часі. З кінця 1980-х – початку 1990-х рр. новий імпульс набула реституція культурних цінностей, переміщених під час та внаслідок Другої світової війни. При цьому, реституційний процес перших повоєнних років отримав нову доповнену реальність, що проявилася у вимогах сучасної Німеччини та ряду інших країн, її колишніх союзників в роки війни, повернути культурні цінності, переміщені з території колишнього Третього рейху країнами-переможцями наприкінці війни та у перші повоєнні роки, спробах окремих країн отримати культурні цінності, які залишилися на територіях, що відійшли до інших держав внаслідок післявоєнної зміни кордонів, а також у широкій кампанії щодо повернення культурних цінностей, які були втрачені внаслідок дискримінаційної політики нацистського режиму та Голокосту єврейського населення європейських країн. Усі ці явища загалом відображують новітні глобальні тенденції у

сфері повернення та реституції культурних цінностей, міжнародного культурного співробітництва в цілому.

Теоретико-методологічні засади дослідження виходять із розуміння суті самого наукового пізнання, його предмету та методів, його джерел, рушійних сил і кінцевої мети застосування отриманих результатів. Явища і предмети перебувають у постійному тісному зв'язку одне з одним. Різні наукові дисципліни, теорії та закони відбивають окремі сторони цих предметів і явищ, виокремлюючи різні їх розрізи, у тому числі просторові і часові, у підсумку подають синтетичне поєднання розуміння єдиної картини (Б. Кедров). І їх пізнання ґрунтується на діалектичній «гегелівській» концепції «розпредмечування предмета» через розкриття усіх його всебічних зв'язків з оточуючим світом. Щоб описати явища і предмети наука намагається якомога чіткіше фіксувати свої основні поняття та визначення. Відповідно, для повного розкриття даної теми автор виходив із міждисциплінарного її характеру, залучаючи поряд із специфічними методами історичного дослідження можливості інших наукових дисциплін, зокрема, права, культурології, пам'яткознавства, музеєзнавства, краєзнавства тощо. Це мало важливе значення для розгляду базового понятійно-термінологічного апарату визначеної тематики дослідження, осмислення популярних у західній історіографії концепцій щодо розуміння значення культурних цінностей в контексті соціального і політичного життя суспільства, змісту та рушійних сил процесів повернення і реституції культурних цінностей (Б. Брайт, П. Брасс, Ф. Каплан), «культурного імперіалізму», «культурного націоналізму» та «інтернаціоналізму культурних цінностей» у їхньому протистоянні (Дж. Мерріман), «культурного привласнення» (Б. Зіфф, П. Рао). Автор спирався на розуміння, що суспільні явища та процеси, як і діяльність кожної людини проходять не в абстрактних часі та просторі, а мають чіткі хронологічні рамки, відбувались і відбуваються на конкретній території – в країні, області, районі, місцевості, населеному пункті тощо. Тож застосування конкретно-історичного та проблемно-хронологічного методів осмислення виявлених матеріалів мало на меті виокремити і окреслити особливості протікання процесів повернення і реституції культурних цінностей на різних історичних етапах та на різних територіях, а також встановити наявність спільних змістовних ознак, які поєднували їх у просторі і часі. Теорія науки передбачає, що будь-яке емпіричне дослідження може бути реалізоване лише за наявності певної одиниці аналізу, яка б, з одного боку, була настільки наочною і компактною, щоб стало можливим її емпіричне дослідження, а з другого – належно репрезентативною, аби її вивчення дозволило встановити усі зв'язки та закономірності, що стосуються його об'єкта і предмета, мети та завдань. У цьому зв'язку вважаємо за можливе констатувати, що повернення та реституція культурних цінностей є доволі чітко окресленим явищем суспільного буття, яке вже давно вийшло за рамки якихось певних історичних епох чи періодів, і набуло своєрідного універсального «трансчасового» характеру, коли проблеми, що виникли в минулому, продовжують зберігати свою актуальність протягом наступних десятиліть і століть. З іншої сторони, ці проблеми мають надзвичайно розгалужену горизонтальну структуру виявів у конкретних історичних обставинах,

що робить їх достатньо репрезентативними для вироблення узагальнень і висновків щодо їх місця і ролі у суспільному житті. Залучена автором значна кількість конкретних і різноманітних історичних фактів повністю підтверджує наявність таких можливостей. Застосування історико-системного методу дозволило показати процеси, що відбувалися в Україні, на тлі розвитку глобальних тенденцій щодо сфери повернення та реституції культурних цінностей, які мали місце у Європі та у світі в цілому, здійснити їх порівняння. Антропологічний метод дозволив наповнити дослідження конкретними історичними постатями щодо усіх охоплених хронологічних періодів та в контексті конкретних обставин і подій. Загалом сукупність застосованих методів сприяла детальному й ґрунтовному висвітленню проблемних складових та більш об'єктивному трактуванню цілого ряду важливих питань заявленої теми.

Розділ 3. «Витоки державної політики повернення в Україну культурних надбань в період Української революції 1917–1921 рр.» містить три підрозділи.

У підрозділі 3.1. «Вивезення та втрати українських культурних цінностей як передумова формування суспільної ідеї щодо необхідності їх повернення» за результатами дослідження показано, що втрати і переміщення культурних цінностей з території України були частиною її історії з глибини століть. Війни та дії іноземних загарбників, набіги кочовиків, внутрішні чвари своїми наслідками мали знищення чи захоплення цінних предметів світського або релігійного характеру. Предмети культурного значення вивозилися як подарунки чи власне майно. Разом з тим, починаючи з XVIII ст., їх вивезення з українських земель набуло цілеспрямованого й організованого характеру. Це було пов'язано із ствердженням і поширенням у цей період нового суспільного ставлення до предметів старовини і мистецтва, які стають об'єктами активного збирання та колекціонування. Втрата політичної самостійності і розподіл етнічних українських територій між різними державами, а згодом і потужними Австро-Угорською й Російською імперіями остаточно зробили процес вивезення культурних цінностей з України значно більш масовим і надали йому ознак системного та масштабного явища. В умовах Російської імперії вивезення культурних цінностей поглиблювалося намаганнями російської влади знищити будь-які засади і символи власного українського політичного та військового минулого, асимілювати український етнос, привласнити його давню і самобутню історію та культуру. Вилучення і вивезення з України культурних цінностей та їх концентрація у сховищах імперських столиць Петербурга та Москви було одним з інструментів такої політики. Водночас, цьому сприяла і жорстка централізаторська політика Російської імперії, наслідком якої стала концентрація пам'яток старовини і мистецтва у столичних імперських сховищах і, водночас, культурна дискримінація підконтрольних територій. Велика кількість предметів культури була вивезена з України як приватна власність або в якості подарунків їх власників до столичних установ чи можновладцям.

Події Першої світової війни окрім значних людських жертв та економічних збитків спричинили також до великих втрат культурних цінностей. Українські землі входили до складу протилежних воюючих сторін. Кожна з них вивозила пам'ятки історії та культури за їх межі. Це відбулося різними шляхами – від ор-

ганізованих евакуацій у глибокий тил з прифронтових районів до санкціонованого або стихійного розграбування території ворога всупереч існуючим міжнародним угодам та конвенціям (1899, 1907), ратифікованих ними. Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала відродження державності України, створення незалежної Української Народної Республіки. Проте військова інтервенція більшовицької Росії проти УНР поклала початок кровопролитній російсько-українській війні та іноземним окупаціям території України. Внаслідок цього її культурна спадщина зазнала нових втрат. Особливо великих збитків надбанням культурн було завдано за більшовицького режиму.

Підрозділ 3.2. «Перші спроби повернення в Україну культурних цінностей за доби Української Центральної Ради». Найвний фактичний матеріал переконливо засвідчує, що на початку ХХ ст. в українському суспільстві відбулося формування ідеї повернення в Україну втрачених культурних цінностей як результат чіткого і ясного усвідомлення несправедливого характеру, масштабів та негативного впливу на розвиток української культури примусового відриву від цілого народу його історичної та культурної спадщин. Ця ідея проголошувалася на учительських та військових з'їздах, форумах діячів пластичного мистецтва, висвітлювалася у періодичній пресі. Від самого початку діяльності утвореної в березні 1917 р. у Києві Української Центральної Ради і завдяки її провідним діячам завдання повернення пам'яток історії і культури українського народу були піднесені на рівень фундаментальних засад національної державної політики. Саме у цей час почали розроблятися українські вимоги щодо повернення культурних цінностей з Росії та складатися їх перші списки. Відповідно до умов Брестського мирного договору 1918 р. УНР розпочала підготовку до мирних переговорів з РСФРР і питання повернення українських культурних цінностей було одним із ключових. Безпосередню участь у вирішенні цих завдань брали Д. Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Вовк, М. Грушевський, О. Грушевський, С. Єфремов, І. Каманін, Ф. Крижанівський, М. Макаренко, В. Модзалекський, О. Новицький, П. Потоцький, В. Прокопенко, П. Стебницький, І. Стешенко, К. Широцький, В. Щавинський, Д. Щербаківський та інші діячі.

Підрозділ 3.3. «Питання повернення культурних цінностей на мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР». Подальші спроби вирішення завдань повернення українських культурних цінностей з Росії відбувалися за Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Україна стала новим суб'єктом міжнародних відносин, започаткованих Брестським мирним договором. У складі Української Мирової Делегації для переговорів з РСФРР було створено спеціальну Культурну комісію, яка мала забезпечити аргументовані позиції України під час переговорів щодо повернення культурних цінностей. До складу комісії залучили визначних українських наукових та культурних діячів, зокрема й більшість тих, які вже починали цю працю за Української Центральної Ради. До них доєдналися також такі відомі постаті як О. Благодір, П. Дорошенко, С. Гіляров, М. Могилянський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, Ф. Слюсаренко, Г. Стеллецький, П. Холодний, С. Шелухін тощо. Їх зусиллями вдалося сформулювати відповідні загальні пункти проекту основного мирного

договору, та були підготовлені матеріали до додаткового мирного договору – списки конкретних культурних цінностей, на які претендувала Україна та намагалася їх повернути. Внаслідок дій більшовицької Росії мирні переговори не були завершені. І матеріали, напрацьовані Культурною комісією Української Мирової Делегації, не були застосовані практично. Проте вони продовжують зберігати своє методологічне та інформаційне значення щодо пам'яток української культури, які станом на той час перебували у російських сховищах.

Розділ 4. «Доба «українського відродження» і участь України у процесах повернення та реституції культурних цінностей» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. «Втрати і вивезення культурних цінностей як наслідок встановлення комуністичного режиму в Україні» зазначається, що після поразки Української революції 1917–1921 рр. та встановлення на значній території України кривавого режиму російських більшовиків, доля культурних цінностей України у цей період стала заручницею як ідеологічних догм більшовизму, так і відновлення жорсткої централістичної практики функціонування державного апарату, переваги інтересів загального її центру на всесоюзному рівні та відповідних всесоюзних установ, як це було ще зовсім нещодавно за часів Російської імперії. Ці фактори вирішальним чином вплинули на спричинення нових неоправданих втрат національної культурної спадщини України. Як найбільш масштабні і відчутні відповідно до конкретних обставин вилучення і вивезення культурних цінностей з України в цей період, можливо умовно виділити такі напрямки втрат Україною культурних цінностей: а) масові кампанії з метою примусового вилучення культурних цінностей з українських церков, монастирів, музеїв, архівів та бібліотек, у приватних осіб з метою їх продажу за кордон, організовані партійним і радянським керівництвом СРСР у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.; б) передання до російських установ культурних цінностей з українських сховищ адміністративним шляхом за наказами центральних всесоюзних органів, на підставі відомчих наказів та директив; в) привласнення культурних цінностей, які надсилалися до музеїв та інших установ на території Росії на виставки на умовах тимчасового зберігання і експонування або з метою реставрації, і які не були повернуті назад в Україну законним власникам. У підрозділі наводяться численні приклади, які підтверджують цю тезу та вказують на особливо визначні пам'ятки культури, втрачені Україною.

Підрозділ 4.2. «Розвиток громадських ініціатив та формування державної політики УСРР щодо повернення культурних цінностей». Ідея повернення історичних та культурних цінностей в Україну не загинула після встановлення більшовицького режиму. Вона стала невід'ємною складовою частиною т. зв. «українського відродження», яке мало наслідком піднесення української науки і культури в цей період. Її провідниками стали відомі діячі української науки та культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради, УНР, Української Держави, зокрема, Д. Багалій, В. Барвінський, М. Біляшівський, М. Василенко, М. Грушевський, Ф. Ернст, М. Макаренко, В. Міяковський, А. Серета, Д. Щербаківський та інші. Їм вдалося досягти продовження реалізації цієї ідеї на держав-

ному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу в нових історичних умовах. Завдяки їх громадським ініціативам та особистим зусиллям було фізично повернуто в Україну значну кількість пам'яток культури, які були вивезені до Росії з території України під час Першої світової війни та частину конфіскованих більшовицькою владою церковних реліквій, збірки В. Щавинського, П. Потоцького, Ф. Вовка. Тоді ж з Росії до України повернулися визначні архівні фонди, пов'язані з її історичним минулим, архівні матеріали О. Кістяківського, П. Житецького, О. Марковича. Протягом 1920-х років справа повернення в Україну культурних цінностей стала також офіційною позицією українського уряду. Важливим досягненням у цей період було визнання державними, науковими та культурними інституціями СРСР та РСФРР прав українського народу на повернення своїх історичних реліквій та пам'яток культури, що засвідчили факти передачі видатних історичних та культурних цінностей до українських музеїв, архівів та бібліотек.

Підрозділ 4.3. «Українсько-російська Паритетна комісія та її місце у визначенні концептуальних засад двостороннього співробітництва щодо повернення культурних цінностей». Матеріали дослідження показують, що найвищим досягненням України у поверненні культурних цінностей в другій половині 1920-х – на поч. 1930-х рр. стало створення і діяльність Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР в справах обміну науковими та культурними цінностями між УСРР та РСФРР. У її рамках українською стороною було вироблено загальні принципи, на яких ґрунтувалися українські вимоги, та підготовлено реєстр культурних цінностей, що на них претендувала Україна. Внаслідок двох сесій Паритетної комісії, що відбулися у 1930 р. у Москві та Ленінграді, було ухвалено позитивні рішення щодо значної кількості українських вимог. Як показали дослідження архівних документів, на їх основі до України вдалося повернути численні козацькі клейноди та інші реліквії, пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю українського Кобзаря Т. Шевченка, значну кількість археологічних знахідок доби Київської Русі та з розкопок скіфських курганів на теренах України, багато творів мистецтва, пов'язаних з Україною та українською історією. Наводяться детальні дані про них. Вивчення джерел показує, що досягнуті домовленості не були виконані повною мірою. І не переданими до України лишилися багато пам'яток із Збройної палати, Історичного музею, Третьяковської галереї, Державного Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших музеїв Москви та Ленінграду, що фігурували в рішеннях комісії. Однак, важливим є той факт, що рішення Паритетної комісії у своїй основі все ж були втілені у життя і вони до сьогодні зберігають історичне та правове значення.

Підрозділ 4.4. «Україна в контексті реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей». Питання повернення та реституції культурних цінностей було важливою складовою частиною системи мирних договорів, укладених у 1921 р. урядом УСРР з Литвою, Латвією та Естонією, урядами РСФРР та УСРР з Польською Республікою. Найбільш ґрунтовно і детально воно відображено в положеннях Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р., що були реалізовані в контексті правовідносин між

Польщею та СРСР, у складі якого з грудня 1922 р. — липня 1923 р. перебувала УСРР. Україна зазнала відчутних втрат культурних цінностей, які були передані урядом СРСР до Польщі. Проте українським діячам науки і культури вдалося частково відстояти інтереси України і багато важливих архівних, бібліотечних та музейних фондів, на які претендувала Польща, залишилися в українських установах. Окрім того, в рамках реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р., до музеїв і архівів Волині і Галичини з Росії повернулися визначні культурні цінності, вивезені російською армією під час Першої світової війни. Участь у виконанні умов Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей стала першим міжнародним досвідом України такого масштабу у даній сфері.

Розділ 5. «Друга світова війна: переміщення і втрати культурних цінностей України» сформований з чотирьох підрозділів.

Підрозділ 5.1. «Стан культурних цінностей на території України напередодні війни». На підставі архівних документів та опублікованих матеріалів показано, що напередодні Другої світової війни 1939–1945 рр. та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території УРСР перебували значні культурні цінності світового рівня як у кількісному, так і у якісному вимірах. Встановлено, що згідно з відомостями офіційної радянської статистики станом на поч. 1941 р. діяв 151 державний музей різного профілю. Кількість музейних предметів, зосереджених у музейних фондах, за різними даними, складала від 3 млн. од. до 6 млн. од. Разом з тим, сучасні українські дослідники вважають, що тоді в Україні працювали щонайменше 174 музеї. До архівної мережі входили 7 центральних республіканських архівів (Київ, Харків, Львів), 23 обласні державні архіви, 2 військово-історичні архіви, 21 філіал обласних державних архівів. В них було зосереджено 29,5 млн. справ архівних документів. В районах та містах УРСР діяли також 746 районних та 65 міських архівів. Усіх типів бібліотек налічувалося 41 433, у тому числі державно-республіканських (наукових) 5, при вузах та спеціальних середніх закладах 177, масових для дорослих 12 500, масових для дітей 1 554, шкільних 27 137. Загальний книжковий фонд УРСР до війни нараховував понад 70 млн. томів. Военні дії нацистської Німеччини проти Польщі та вступ Червоної армії на територію польської держави у вересні 1939 р. відповідно до «Пакту Молотова-Ріббентропа» з наступною інтеграцією у склад СРСР та УРСР західноукраїнських земель, а також приєднання до СРСР та УРСР у 1940 р. території Північної Буковини ознаменували початок впливу подій Другої світової війни на долю українських культурних цінностей, одним із наслідків яких були їх втрати внаслідок дій радянського тоталітарного режиму та застосування комуністичних ідеологічних догм.

Підрозділ 5.2. «Радянська евакуація українських культурних цінностей у тиллові райони СРСР» висвітлює обставини та результати евакуації найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек з території України у глибокий тил СРСР з початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Показано, що вона дозволила частково зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини, архівних і бібліотечних фондів. У зв'язку з тим, що архівна мережа

перебувала у підпорядкуванні НКВС СРСР, вивезення в евакуацію фондів державних архівів відбувалося доволі організовано та у значних масштабах. Однак вивезення музейних та бібліотечних фондів України в цілому було фактично провалено. Як засвідчують отримані дані, лише від 14% до 18% музеїв від загальної довоєнної кількості змогли вивезти у глибокий тил свої фонди. При цьому, загальна кількість вивезених музейних предметів складала лише 1,2–2% цінностей від їх довоєнної кількості. У разі неможливості вивезення, багато важливих архівних фондів було спалено перед відступом Червоної армії. Велика частина українських культурних цінностей (особливо музейних) загинула чи була розграбована під час радянської евакуації. У тому числі, нових їх втрат було завдано безпосередньо в місцях перебування у східних районах СРСР, де вони ставали об'єктами незаконного привласнення.

У підрозділі 5.3. «Втрати культурних цінностей на окупованій території України» характеризується доля культурних цінностей України на окупованій нацистською Німеччиною та її союзниками території. На основі аналізу численних прикладів визначаються такі основні фактори втрат архівних, музейних та бібліотечних фондів, як: а) організоване вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України (у тому числі діяли спеціальні групи, підрозділи, організації окупаційної адміністрації, діяльність яких була санкціонована і регламентована керівництвом Третього рейху); б) мародерство вояків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території (у тому числі пряме мародерство і, як на підставі виявленого фактичного матеріалу обґрунтовано, за визначенням автора, «приховане мародерство» культурних цінностей у формі «позичок» та «тимчасового користування», яке мало масовий характер); в) втрати внаслідок дій місцевого населення; г) вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури, українських церков, чимало з яких під загрозою переслідувань та репресій з боку радянської влади прийняли рішення виїхати з України на еміграцію разом з відступаючими німецькими частинами і намагалися вивезти з собою поза межі СРСР власні наукові матеріали та збірки, твори мистецтва, а також музейні експонати, цінні видання та архівні документи.

Підрозділ 5.4. «Війна і втрати культурних цінностей: український рахунок» засвідчує значні загальні втрати історико-культурних надбань України внаслідок Другої світової війни, складовою частиною яких було знищення і переміщення колосальної кількості архівних, музейних та бібліотечних фондів. У тому числі, автором зроблена спроба критично оцінити наявні в офіційних джерелах та науковій літературі дані про втрати культурних цінностей. За підсумками дослідження встановлено, що загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ. Відповідно до сучасних досліджень останніх років, на основі вивчення довоєнних архівних колекцій верифіковано 15 259 повністю втрачених архівних фондів, ще частково втрачених нараховується 211 фондів і втрачено документів, що перебували у розсіпу загалом 64 500 кг (тобто 64,5 т.). Згідно з першими повоєнними даними, загальні втрати книжкового фонду України склали 51 млн. томів. Проте досі ще існує низка складних

проблем, які потрібно вирішити для відтворення об'єктивної картини збитків, заподіяних бібліотекам України. Так само, лишається невирішеними низка питань щодо встановлення дійсних масштабів збитків, завданих війною українським музеям. Дотепер існуючі уявлення про втрати музейних цінностей внаслідок війни (вказується на 40 тис, 130 тис. та 283 782 втрачених творів мистецтва) далеко не повною мірою відображують справжні розміри завданих збитків. На підставі здійснених автором розрахунків за виявленими даними показано, що загальні втрати лише по 32 музеям України художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю в територіальних межах 1941 р. складають орієнтовно 1 111 176 музейних предметів. А разом з музеями АР Крим та м. Севастополя в сучасних територіальних межах України, встановлені орієнтовні втрати музейного фонду сягають 1 143 716 пам'яток. Слід зазначити, що ці втрати враховують лише частину імовірних збитків, завданих музеям України внаслідок Другої світової війни. Наведені дані потребують додаткової верифікації шляхом порівняння актів збитків та наявних фондів.

Розділ 6. «Повернення та реституція культурних цінностей в Україну після Другої світової війни» містить п'ять підрозділів.

Підрозділ 6.1. «Формування міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни». В період Другої світової війни та в перші повоєнні роки країнами антигітлерівської коаліції була сформована міжнародно-правова основа для вирішення питань подолання наслідків війни та реституції пограбованого та знищеного внаслідок ворожої окупації майна, включно із виробленням практичних механізмів забезпечення його повернення або заміщення. Її основою стали Гаазька конвенція 1899 р. та IV Гаазька конвенція 1907 р. щодо законів та звичаїв війни на суходолі, Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. проти актів позбавлення власності, здійснених на окупованих або контрольованих ворогом територіях, рішення міжнародних конференцій країн антигітлерівської коаліції (зокрема й ті, що стосувалися майбутнього Німеччини), рішення та офіційні документи союзницької Контрольної ради по Німеччині, мирні договори, укладені між державами-переможцями й Німеччиною та її союзниками, положення Паризької угоди 1946 р. Реституція культурних цінностей, переміщених або знищених окупантами під час війни, була невід'ємною складовою частиною цієї системи міжнародно-правових норм. На підставі вироблених принципів і механізмів відбувся процес реституції, який здійснювався у перші повоєнні роки та є основою і для сучасного розуміння реституційних питань, пов'язаних з подіями війни.

Матеріали підрозділу 6.2. «Україна в контексті загальних повоєнних процесів повернення та реституції культурних цінностей, втрачених і переміщених внаслідок Другої світової війни (1945–1948 рр.)» засвідчують, що розшук та повернення культурних цінностей на територію України розпочалися вже в ході бойових дій 1944–1945 рр., коли лінія фронту перетнула кордони СРСР та почала зміщуватися далі на Захід. Вже в зоні бойових дій на територіях Польщі, Чехословаччини, Румунії, Австрії та Німеччини були виявлені і повернуті в

Україну визначні музейні цінності, архівні фонди та окремі цінні зібрання бібліотек України. Протягом 1945–1948 рр. відбувся основний етап загальноєвропейського реституційного процесу, внаслідок якого до країн, що зазнали нацистської окупації, повернуто значну частину культурних цінностей, які були пограбовані на їхніх територіях. Зокрема, на території переможеної Німеччини виявлено і повернуто до СРСР загалом біля 350 тис. предметів культурного та історичного значення, що походили з України з поміж переданих до Радянського Союзу 534 120 порядкових номерів предметів культури. Це становило понад ніж 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР. У тому числі, 167 717 предметів культури походила із зібрань Києва, що становило 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій. Водночас, наявні факти переконливо засвідчують, що під час реституції до Радянського Союзу багато визначних пам'яток культури не були повернути українським музеям, архівам та бібліотекам, а опинилися на території інших республік СРСР, особливо – в Російській Федерації. Українські культурні цінності після війни також потрапили на територію США і ряду європейських країн.

У підрозділі 6.3. «Повоєнна передача архівно-бібліотечних фондів, предметів старовини і мистецтва з України до Польщі в контексті геополітичної стратегії СРСР (др. пол. 40-х рр. XX ст.)» наводяться матеріали, які засвідчують, що саме геополітичні інтереси та застосування принципу політичної доцільності для забезпечення інтересів комуністичного режиму Радянського Союзу стали основними факторами, які визначили ухвалення рішень вищого партійного та радянського керівництва СРСР про односторонні акти передач культурних цінностей до Польщі в перші повоєнні роки. Протягом 1945-1948 рр. під тиском з Москви відбулися масштабні передачі культурних цінностей з музеїв, архівів та бібліотек УРСР до Польщі, які формально-офіційно трактувалися як «дар польському народові», що стало додатковим тягарем для культурної спадщини України, яка зазнала колосальних втрат внаслідок Другої світової війни. За різними оцінками з українських джерел, зі збірок колишнього «Оссолінеуму» у Львові у цілому було передано від 217 тис. 393 од. зб. до 267 тис. од. зб., у тому числі книги, гравюри, стародавні карти, а також 7 068 рукописів і 41 тис. 505 стародруків XVI-XVII ст. Окрім того, значну кількість цінних пам'яток передали до Польщі з музеїв Львова і Києва. Ці фонди не були переміщеними внаслідок війни, а перебували в установах науки і культури УРСР на законних засадах як її власність. Тож їх передача до Польщі не мала під собою жодних правових підстав та була вмотивована лише політичними розрахунками комуністичних лідерів СРСР.

Підрозділ 6.4. «Втрати, пошуки і повернення українських культурних цінностей в умовах радянського режиму другої половини XX ст.» містить матеріали щодо основних тенденцій у поверненні та реституції культурних цінностей в даний період. У тому числі, характеризуються нові втрати надбань культури України. У даний період продовжувалася практика вилучення культурних цінностей з України на користь всесоюзних установ і організацій, які розташовувалися в Москві та Ленінграді. Одним з ключових факторів вивезення культурних цінностей з території України стала діяльність археологічних,

археографічних та етнографічних експедицій, що проводилися в межах УРСР провідними науковими установами всесоюзного статусу. Отримані ними матеріали не передавалися до українських музеїв, архівів та бібліотек, а вивозилися до фондосховищ Москви та Ленінграду. На підставі політичних рішень вищого партійного та радянського керівництва продовжувалася практика передання з фондів українських установ культурних цінностей до інших країн, зокрема, до Польської Народної Республіки та Німецької Демократичної Республіки. При цьому інтереси українських музеїв, архівів та бібліотек, які внаслідок Другої світової війни зазнали колосальних втрат своїх фондів, взагалі не враховувалися. Питання розшуку та повернення втрачених культурних цінностей впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальному державному рівні. Окремі дії щодо цього комплексу проблем мали виключно спорадичний та ситуативний характер. Факти виявлення та повернення в Україну ряду визначних музейних цінностей, втрачених в роки Другої світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні співробітників окремих українських музеїв та інших установ культури. Разом з тим, внаслідок змін у політичному житті СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років на хвилі загального національного піднесення, що мало місце в цей період в Україні, під впливом широкої громадськості знову залунали вимоги повернення українських культурних цінностей з Росії, вивезених до неї в часи Російської імперії та СРСР. Тоді в Українській РСР починають закладатися інституційні засади державної політики у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей, а першим кроком на цьому стало створення при Міністерстві культури УРСР Республіканської комісії з питань розшуку і повернення в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами.

У підрозділ 6.5. «Компенсація чи «трофеї війни»? : переміщення культурних цінностей інших країн на територію УРСР внаслідок Другої світової війни» розглядаються обставини переміщення на територію СРСР та УРСР культурних цінностей з радянської зони окупації Німеччини у перші повоєнні роки. Показано, що статус переміщених на територію СРСР культурних цінностей змінювався, на певному етапі відбулася їх офіційна перекваліфікація вищим партійним і радянським керівництвом СРСР. Якщо спочатку усі вони вважалися «трофейними фондами», то згодом переміщені німецькі культурні цінності (починаючи з 1955 р.) офіційно були визнані такими, що «тимчасово перебувають на території СРСР». Наслідком цих змін стало створення при установах науки і культури спеціальних («секретних») фондів, у яких такі культурні цінності продовжували зберігатися у таємному режимі.

Розділ 7. «Повернення та реституція національних культурних надбань у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи» складається з двох підрозділів.

Підрозділ 7.1. «Становлення організаційних та правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей» присвячено розгляду інституційного забезпечення державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей в Україні, зокрема, формуванню

відповідної нормативно-правової бази та створення необхідних організаційних структур. Позицію держави у питаннях повернення культурних цінностей було відображено в Конституції України (Ст. 54) та багатьох законодавчих актах України. Найбільш розлого вона зафіксована у Законі України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.), положеннях про спеціальні уповноважені державні органи, якими визначалися їх завдання та компетенція (Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992-1999 рр.), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000-2011 рр.)).

У підрозділі 7.2. «*Діяльність державних органів і установ, громадських організацій по поверненню культурних цінностей в Україну*» висвітлюється практичний досвід реалізації державної політики в галузі повернення та реституції культурних цінностей. Вже з початку 1990-х рр. в Україну почали повертатися важливі архіви, історичні реліквії, пам'ятки мистецтва та книжкові зібрання, що були вивезені поза її межі представниками кількох поколінь трудової та політичної еміграції українців, що впродовж ХХ ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. В Україну було повернуто значні культурні цінності, втрачені в роки Другої світової війни, а також архіви Державного центру УНР в екзилі, архіви, наукова та творча спадщина відомих політичних, громадських та наукових діячів, діячів мистецтва О. Довженка, Е. Авдієвської, Г. Мазуренко, Л. Морозової, І. Багряного, В. Авраменка, У. Самчука, В. Барки, О. Олеся, С. Сірополка, С. Лифаря та ін. Вперше після 30-х років ХХ ст. відбулися акти повернення українських культурних цінностей з Росії. До Києва були передані 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., які в повоєнні роки опинилися у фондах Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі. Однак негативні наслідки для подальшого розвитку цієї роботи мала ліквідація спеціальних уповноважених органів, які у різний час здійснювали завдання державної політики у даній сфері – Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, та, згодом, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Не було реалізовано концепцію проведення системних пошукових досліджень, правового та інформаційно-аналітичного забезпечення державних органів. До останнього часу не створено загального електронного реєстру («Банку даних») втрачених культурних цінностей України, особливо щодо втрат періоду Другої світової війни.

Розділ 8. «Основні напрямки участі України у двосторонньому міждержавному співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей» налічує п'ять підрозділів.

У підрозділах 1-5 висвітлюються особливості двосторонніх міждержавних переговорів щодо питань повернення і реституції культурних цінностей між Україною та, відповідно, *Російською Федерацією, Федеративною Республікою Німеччина, Республікою Польща, Королівством Нідерланди та Угорською Республікою*. Як засвідчують наявні матеріали, у більшості випадків цей діалог був сконцентрований на долі культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої світової війни та в перші повоєнні роки й формально

оформлений укладеними відповідними міждержавними угодами щодо їх розшуку, збереження та реституції, а також супроводжувався актами повернення таких предметів старовини і мистецтва як до України, так і від неї до інших країн. Зокрема, діяли спеціальні двосторонні українсько-польська, українсько-німецька та українсько-угорська міждержавні комісії, котрі мали систематичні заходи, українсько-російська комісія експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, які перебувають на території Російської Федерації. Переговори з Нідерландами велися без залучення спеціальних уповноважених державних органів у цій сфері. У той же час, активною була співпраця України у реалізації міжнародних конвенцій та договорів щодо запобігання незаконним вивезенню, ввезенню та переданню прав власності на культурні цінності, повернення до країн походження викрадених і нелегально переміщених предметів старовини і мистецтва.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань був проведений системний аналіз та сформовані цілісні висновки щодо комплексної оцінки місця і ролі питань повернення і реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України у XX – на поч. XXI ст. на різних історичних етапах та на тлі глобальних світових тенденцій у даній сфері. Здійснене дослідження дозволило зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Огляд стану наукової розробки питань повернення та реституції культурних цінностей показує, що їх вивчення відбувається за двома основними напрямками — теоретичної розробки проблеми і конкретно-історичними дослідженнями. У тому числі, значна увага дослідників приділяється розкриттю цих проблем як явища у розвитку культури, аналізу формування норм міжнародного права щодо них у контексті захисту, охорони та збереження надбань культури. Актуальними є дослідження ролі культурних цінностей у процесах формування національної ідентичності та історичної пам'яті, світового досвіду щодо їх повернення та реституції. Серед ключових теоретичних питань даної проблематики особливо широкі дискусії викликають питання термінології та понятійного апарату. Конкретно-історичні дослідження вивчають втрати культурних цінностей України на різних етапах її розвитку, зусилля держави та громадськості по їх розшуку, поверненню і реституції. Перші наукові публікації з даних питань були нечисленними і припадають на період Української революції 1917–1921 рр. та на добу «українського відродження» 20-х рр. XX ст. Їх предметом були приклади втрат культурних цінностей України, опис зафіксованих в музеях, архівах та бібліотеках Росії українських реліквій, зокрема, клейнодів українського козацтва. Протягом кількох десятиліть в умовах СРСР ці дослідження обмежувалися втратами українських культурних цінностей внаслідок Другої світової війни, і зосереджувалися виключно на збитках, завданих культурі України нацистською Німеччиною та її союзниками. Лише після здобуття Україною державної незалежності питання повернення та реституції культурних цінностей стали предметом дійсно об'єктивного та всебічного розгляду. Разом з тим,

існуючі дослідження, як правило, концентрують увагу на окремих його сегментах в рамках вузьких хронологічних періодів, або, переважно, на рівні висвітлення певних конкретних епізодів та подій. Тож набуло особливої актуальності завдання комплексного, системного та об'єктивного аналізу повернення та реституції культурних цінностей як цілісного процесу та певного історичного явища.

2. Основу джерельної бази дослідження складають архівні матеріали, що містяться у фондах центральних державних архівів України, Державного архіву АР Крим та обласних державних архівів, архівів і фондів українських музеїв, бібліотек й інших закладів, поточних архівах компетентних державних відомств та наукових установ, дотичних до здійснення державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей. Також використано фонди зарубіжних архівів, музеїв, бібліотек та наукових установ. Важливе значення мають опубліковані документи і матеріали, особливо у наукових збірниках документів, матеріали періодичної преси, речові та зображувальні джерела.

Встановлено, що наявна історіографічна і джерельна база, їх інформаційний потенціал та репрезентативність дозволяють відповідно до поставлених мети і завдань дослідження об'єктивно і всебічно розкрити питання становлення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей, формування її нормативно-правових та організаційних засад, показати роль наукової та культурної громадськості у її здійсненні з метою розвитку національної культури у ХХ – на початку ХХІ ст., виявити та ідентифікувати ряд втрачених предметів культури.

3. Розгляд понятійного апарату та термінології з даної проблематики показав, що такі базові поняття і терміни, як *«культурні цінності»*, *«культурна спадщина»*, *«культурні надбання»*, *«незаконно вивезені культурні цінності»*, *«повернення культурних цінностей»*, *«реституція культурних цінностей»*, їх змістове наповнення та співвідношення є предметом певних розбіжностей у розумінні між загальним і культурологічним їх трактуванням, студіями в галузі філософії культури та під кутом права, історичними дослідженнями.

4. За підсумками дослідження констатується відсутність єдиного розуміння поняття/терміну *«культурні цінності»* та уніфікованих дефініцій, які б визначали його зміст. Це безпосередньо стосується і його відображення у нормах права, які регулюють суспільні відносини в сфері культури, збереження, повернення та реституції предметів культури. Тож у рамках проведеного історичного дослідження автор запропонував таке найбільш узагальнюючого розуміння поняття *«культурні цінності»* — *предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення*. При цьому, з огляду на предмет дослідження, мова йде про рухомі культурні цінності (включно з відокремленими фрагментами нерухомих об'єктів культурної спадщини).

5. Обґрунтовано, що активне використання поняття та терміну *«незаконно вивезені культурні цінності»* у нормативно-правових документах і в сфері науки потребує його детального розгляду та чіткого визначення. Проте станом на сьогодні, у історіографії відсутні дефініції та характеристика змісту цього поняття та терміну. У цьому зв'язку запропоновано авторське визначення поняття/

терміну *«незаконно вивезені культурні цінності»* — це культурні цінності, переміщення яких з території країни походження відбулося в незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного національного законодавства даної держави та всупереч її волі.

6. Поняття і термін *«повернення культурних цінностей»* починаючи з другої половини ХХ ст. є найбільш широко уживаним в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні комплексу питань, пов'язаних із збереженням та охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічного захисту, а також міжнародним співробітництвом щодо застереження та подолання наслідків незаконного переміщення та вивезення культурних цінностей. У вужчому понятійно-термінологічному контексті його зміст можливо окреслити як *повернення культурних цінностей до країни походження на основі передусім етично-моральних принципів та засад, яке за своїм змістом є актом доброї волі, фактично даром.*

На основі узагальнення відповідних напрацювань наводиться таке визначення поняття *реституція культурних цінностей* — це відновлення прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного привласнення, яке передбачає зобов'язання щодо повернення законним власникам (фізичним та юридичним особам) предметів історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення, втрачених ними в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації іноземною державою, викрадення та нелегального вивезення за межі території країни походження (де предмет культури було створено, знайдено або де він перебував на законних підставах). У випадку неправомірного знищення, вилучення та вивезення з території однієї держави до іншої внаслідок війни чи збройного конфлікту, реституція може бути застосована до країни-агресора як засіб матеріальної відповідальності за вчинені злочини та заподіяні збитки.

7. У ході дослідження встановлено, що чимало важливих міжнародно-правових актів щодо збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції в разі незаконних вивезення, ввезення і передачі прав власності взагалі не мають офіційного українського перекладу (включно з документами, котрі ратифікувала Україна і які розміщені на офіційному сайті Верховної ради України), а ряд неофіційних опублікованих перекладів таких документів на українську мову містять суттєві розходження з оригінальними текстами не лише в частині застосованої термінології, але й подекуди в перекладі офіційних назв даних документів.

8. Матеріали роботи показують, що процеси, пов'язані з поверненням та реституцією культурних цінностей, у своїй основі мають рушійні сили та причини, які нерозривно пов'язані із усвідомленням особливої ролі культурних цінностей в загальному цивілізаційному розвитку людства, для окремих держав та націй, етнічних та соціальних спільнот, конкретних осіб. Особливе місце культурні цінності, зокрема, *національні реліквії*, посідають у процесах становлення «молодих» націй і держав, формування історичної пам'яті та національної ідентичності.

9. Вивчення глобальних світових тенденцій міжнародної співпраці з повернення культурних цінностей, а також питання їх реституції у випадку втрат внаслідок війн та збройних конфліктів засвідчує як наявність набутого позитивний досвіду у цій сфері, так і невирішених проблем, які дотепер спричиняють до гострих суперечок між країнами і народами. Окрім того, з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. новий імпульс отримала реституція культурних цінностей, переміщених під час та внаслідок Другої світової війни, що спричинило нові дискусії між країнами та актуалізувало питання порушених у той час прав власності окремих осіб.

10. Обгрунтовано, що втрата політичної самостійності і розподіл етнічних українських земель між різними державами, а згодом і потужними Австро-Угорською й Російською імперіями зробили процес вивезення українських культурних цінностей значно більш масовим і надали йому ознак системного та масштабного явища. Особливо цілеспрямованого характеру вивезення з України культурних цінностей набуло завдяки централізаторській політиці російського царату, яка мала наслідком концентрацію в установах Москви та Петербургу найбільш визначних археологічних, мистецьких, етнографічних, архівно-документальних та інших пам'яток з її території. Вперше показано, що події Першої світової війни окрім значних людських жертв та економічних збитків спричинили також до великих втрат культурних цінностей. В роки Української революції 1917-1921 рр. особливо значної шкоди культурній спадщині України було завдано за більшовицької окупації її території.

11. Доведено, що від самого початку діяльності утвореної в березні 1917 р. у Києві Української Центральної Ради завдання повернення пам'яток історії і культури українського народу з Росії були піднесені на рівень фундаментальних засад національної державної політики. Подальші спроби вирішення цих питань відбувалися вже за Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським, коли під час мирних переговорів з РСФРР у складі Української Мирової Делегації було створено спеціальну Культурну комісію, яка мала забезпечити аргументовані позиції України під час переговорів щодо повернення культурних цінностей.

12. На хвилі «українського відродження» 1920-х років Україні вдалося досягти продовження реалізації ідеї повернення культурних цінностей з Росії на державному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу в нових історичних умовах, зробило можливим фізично повернути в Україну значну кількість визначних пам'яток культури. Найвищим досягненням України у поверненні культурних цінностей в другій половині 1920-х — на поч. 1930-х рр. стало створення і діяльність Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР в справах обміну науковими та культурними цінностями між УСРР та РСФРР. Питання повернення та реституції культурних цінностей стало важливою складовою частиною системи мирних договорів, укладених у 1921 р. урядом УСРР з Литвою, Латвією та Естонією, урядами РСФРР та УСРР з Польською Республікою. Участь у виконанні умов Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей стала першим реальним міжнародним досвідом України такого масштабу у даній сфері.

13. Разом з тим, після поразки Української революції 1917–1921 рр. та встановлення на значній території України кривавого режиму російських більшовиків, доля культурних цінностей України у цей період стала заручницею як ідеологічних комуністичних догм, так і відновлення жорсткої централістичної практики функціонування державного апарату, переваги інтересів загального центру на всесоюзному рівні та відповідних всесоюзних установ, як це було ще зовсім нещодавно за часів Російської імперії. Ці фактори вирішальним чином вплинули на завдання нових непоправних втрат національній культурній спадщині України.

14. Обгрунтовано, що напередодні Другої світової війни та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території УРСР перебували значні культурні цінності світового рівня як у кількісному, так і у якісному вимірах. Евакуація у тиллові райони СРСР найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек з початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. дозволила частково зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини, архівних і бібліотечних фондів. Однак в цілому вивезення музейних та бібліотечних фондів України було фактично провалено. Велика частина українських культурних цінностей загинула чи була розграбована під час радянської евакуації. У тому числі, нових їх втрат було завдано безпосередньо під час перебування у східних районах СРСР, де вони ставали об'єктами незаконного привласнення.

15. Левова частка втрат національних культурних надбань українського народу на окупованій території України стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. Одним з факторів значних втрат культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни було пряме та приховане мардерство вояків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території України. Чимало творів мистецтва і старовини, архівів і книжкових зібрань були втрачені внаслідок дій місцевого населення. Певна роль у втратах українських культурних надбань в період війни належала такому фактору, як вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури, українських церков, що намагалися вивезти з собою поза межі СРСР власні наукові матеріали та збірки, твори мистецтва, а також музейні експонати, цінні видання та архівні документи.

16. Встановлено, що під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки країнами антигітлерівської коаліції була сформована міжнародно-правова основа для вирішення питань подолання наслідків війни та реституції пограбованого і знищеного внаслідок ворожої окупації майна, включно із виробленням практичних механізмів забезпечення його повернення або заміщення.

17. Доведено, що розшук та повернення культурних цінностей на територію України розпочався вже в ході бойових дій 1944–1945 рр., коли лінія фронту перетнула кордони СРСР та почала зміщуватися далі на Захід. Разом з тим, протягом другої половини 1945–1948 рр. відбувся основний етап загальноєвропейського реституційного процесу, внаслідок якого до України було повернуто значну частину культурних цінностей, які були пограбовані окупантами. Наявні

факти переконливо засвідчують, що під час реституції до СРСР багато визначних пам'яток культури не були повернуті українським музеям, архівам та бібліотекам, а опинилися на території інших республік СРСР, особливо — в Російській Федерації. Українські культурні цінності після війни також опинилися на території США та ряду європейських країн.

18. Встановлено, що застосування принципу політичної доцільності для вирішення геополітичних інтересів комуністичного режиму Радянського Союзу стали основними факторами, які визначили ухвалення рішень вищого партійного та радянського керівництва СРСР про односторонні акти передач країнських культурних цінностей спочатку до Польської Народної Республіки, а згодом до Німецької Демократичної Республіки.

19. Протягом другої половини ХХ ст. питання розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни та за інших обставин, впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальному державному рівні СРСР та УРСР. Окремі дії щодо цього комплексу проблем мали виключно спорадичний та ситуативний характер. Факти виявлення та повернення в Україну ряду визначних музейних цінностей, втрачених в роки Другої світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні співробітників окремих українських музеїв та інших установ культури.

20. В умовах існування незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням на цьому напрямку слід вважати розробку та затвердження відповідної нормативно-правової бази, створення і діяльність спеціальних уповноважених державних органів, на які покладається завдання її реалізації. Міжнародна співпраця України в сфері повернення та реституції культурних цінностей стала одним з факторів великої політичної ваги у її відносинах з іншими країнами. Зокрема, це переконливо показують хід та результати двосторонніх міждержавних переговорів України, які найбільш інтенсивно відбувалися з Російською Федерацією, Федеративною Республікою Німеччиною, Республікою Польща, Королівством Нідерландів та Угорською Республікою. Цей діалог у своїй основі був сконцентрований на долі культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої світової війни та в перші повоєнні роки й формально оформлений укладеними відповідними міждержавними угодами щодо їх розшуку, збереження та реституції.

За підсумками проведено дослідження можливо запропонувати наступні рекомендації державним органам України щодо питань повернення і реституції культурних цінностей:

- одним із актуальних завдань державної політики України є забезпечення достовірних офіційних перекладів відповідних найважливіших міжнародних правових актів у даній сфері українською мовою з англійських оригіналів;

- важливе значення має питання інституалізації державної політики України з питань повернення та реституції культурних цінностей. У тому числі, доцільно відновити діяльність спеціального уповноваженого органу виконавчої влади, який би здійснював завдання державної політики у цій сфері (як це робили

ліквідовані Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, а згодом Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України);

– процес переговорів України з іншими країнами з питань повернення та реституції культурних цінностей переконливо показує необхідність подальшого удосконалення українського законодавства у цій сфері, необхідності його адаптації до врегулювання проблеми розшуку, ідентифікації та реституції предметів мистецтва і старовини, втрачених або переміщених внаслідок Другої світової війни. У тому числі, необхідно ввести у правове поле України юридичний термін «реституція культурних цінностей», визначитися із статусом «трофейних фондів» – спадком колишнього СРСР, який досі не з'ясований на законодавчому рівні. Такі кроки дозволять зняти чимало труднощів та непорозумінь у здійсненні державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей;

– міжнародна співпраця України додатково показала визначальне значення проведення системної та цілеспрямованої роботи по встановленню обставин втрат українських культурних цінностей, створення актуальних Баз даних про них з максимально можливим описом кожного окремого втраченого предмета та визначенням юридичних можливостей щодо їх повернення, організації активних пошукових досліджень серед музейних, архівних та бібліотечних колекцій на територіях інших країн. З цією метою доцільно запроваджувати цільові загальнодержавні та відомчі програми відповідного спрямування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії, розділи у колективних монографіях, збірники документів:

1. Кот Сергій. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія / С. Кот. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.

Рецензії:

Гирич Ігор. Кот Сергій. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія / С. Кот. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с. // Український історичний журнал. 2020. №6. С. 219-225.

Федорова Лариса. Рецензія на монографію Сергія Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія / С. Кот. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.» // Етнічна історія народів Європи. 2021 Вип. 63. С. 160–166.

2. Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права: монографія / С. І. Кот. Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К: Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, 1996. – 91 с.

3. Кот С. І. Повернення та реституція культурних цінностей / С. І. Кот // Історія української культури. У 5-ти томах. Т. 5. Кн. 4. К.: «Наукова думка», 2013. С. 278 – 297.

4. Кот С. І. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати / С. Кот // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231-276.

5. Кот С. І. Ехо війни. Судьба і правовий статус експонатів передвижної виставки Государственного Русского музея 1941 года в Криму, находящихя в музеях Автономной Республики Крым / С. І. Кот. К.: Такі справи, 2010. – 128 с.

6. Кот С. І. Искусство в пламени войны. Произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом / С. І. Кот, Л. В. Кудряшова. Симферополь-Киев: "Жерибор". – 300 с.

7. Кот С. Волинський краєзнавчий музей: Документи / С. Кот, О. Ошуркевич. Сер.: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип.1. Київ-Бремен: Видавництво «Українознавство», 1996. – 98 с.

8. Кот Сергій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918. / Сергій Кот, Олексій Нестуля. Сер.: «Повернення культурного надбання України: документи свідчать». Вип. 1. К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. – 300 с.

Публікації у фахових виданнях:

9. Кот С. І. Архівні документи як фактор ідентифікації і повернення втрачених культурних цінностей (на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві) / С. І. Кот // Архіви України. 2018. Випуск 4 (липень–серпень). С. 23-27.

10. Кот С. Проблема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах / С. Кот // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць. Вип. 20. Львів: Растр, 2015. С. 54-63.

11. Кот С. Проблема повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015) / С. Кот // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць. Вип. 21. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 160–177.

12. Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерландів щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни / С. Кот // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 22. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 107-115.

13. Кот С. І. Участь України у міжнародному культурному співробітництві щодо запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей та їх поверненню до країн походження / С. І. Кот // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірник наукових праць. Вип. 19. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 214-231.

14. Кот Сергій. Термін «незаконно вивезені культурні цінності» в контексті проблем повернення та реституції предметів культури / С. Кот // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК: Збірник наукових праць. Вип. 24. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 16-29.

15. Кот С. І. Українсько-німецькі стосунки в сфері повернення та реституції культурних цінностей (1991-2012 рр.) / С. Кот // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 21. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 162–180.

16. Кот С. До питання про передачу культурних цінностей з України до Польщі у другій половині 40-х рр. ХХ ст. / С. Кот // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 239–259.

17. Кот Сергій. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури / С. Кот // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 10–27.

18. Кот С. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна / С. Кот // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 19. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 243 – 264.

19. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941-1944 рр.) / С. Кот // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 30-41.

20. Кот С. До питання про повернення та реституцію культурних цінностей України в контексті особливостей Східної та Центральної Європи / С. Кот // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Випуск 10. Ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 294-303.

21. Кот С. І. Реліквії українського козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо обміну та повернення культурних цінностей (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.) / С. І. Кот // Український історичний журнал. 2009. №1. С. 129–143.

22. Кот С. І. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань / С. І. Кот // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Випуск 12. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 321–336.

23. Кот Сергій. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках / С. Кот // Пам'ятки України. 2009. №1. С. 94-108.

24. Кот Сергій. Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва / С. Кот // Пам'ятки України. 2007. № 2. С. 86–119.

25. Кот С. Україна між Заходом та Сходом: проблеми повернення та реституції культурних цінностей на вибраних прикладах / С. Кот // Пам'ятки України. 2006. №4. С. 96–119.

26. Кот Сергій. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи / С. Кот, Ю. Коренюк // Пам'ятки України. 2004. № 2. С. 2-19.

27. Кот Сергій. Михайлівські пам'ятки в російських музеях / С. Кот, Ю. Коренюк // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63-82.

28. Кот С. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФРР на Україну / С. Кот // Український археографічний щорічник. Збірник наукових праць. Випуск 2. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1993. С. 321-334.

Публікації у закордонних виданнях:

29. Kot S. Kiever Knotten: Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Russland und Polen / S. Kot // Kunst im Konflikt: Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa. Osteuropa (Berlin, Deutschland). 2006. №1-2 (Januar-Februar). S. 287–300.

30. Kot S. Restitution of Cultural Assets in Post-Soviet Countries: the Case of Ukraine / S. Kot // Cultural Assets and the Problem of Property: The Case of Central Europe after 1989. Warsaw: Publishing house "TRIO", 2005. P. 177-190.

31. Kot Sergii. Return and Restitution of Lost Cultural Valuables: the Ukrainian Experience (a short review) / S. Kot // The «West» Versus «The East» or The United Europe? The different conceptions of provenance research, documentation and identification of looted cultural assets and the possibilities of the international cooperation in Europe and in the worldwide Proceeding of an International academic conference held in Podebrady, October 8–9, 2013. Praha, 2014. P. 144–147.

32. Kot S. Displaced Cultural Property in the Specific Context of Central and Eastern Europe: the case of Ukraine Displaced cultural Assets / S. Kot // The Case of Western Europe and the Problems of Central and Eastern European Countries in the 20-th Century. – Warszawa: Wydawnictwo "TRIO", 2004. – 160 S. S. 69–78.

33. Кот Сергей. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях / С. Кот // Военные трофеи / Spoils of War: Международный бюллетень. 1998. №5. Москва, 1998. С. 8–11.

34. Kot S. Cultural property of the Ukraine lost as a result of World War II: Problems of research and restitution / S. Kot // Cultural treasures moved because of the war – a cultural legacy of the Second World War – documentation and research on losses: Documentation of the international meeteng in Bremen (30.11 – 2.12.1994). Bremen, 1995. P. 109–123.

Публікації, що додатково відображають результати наукового дослідження:

35. Кот Сергій. Повернення та реституція культурних цінностей: світові тенденції і виклики для України / С. Кот // Academia / Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. Кн. 2: Простори історика. К.: Інститут історії України НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. С. 595–642.

36. Кот С. І. Повернення Грамоти 1708 року в Україну та актуальні проблеми сучасних українсько-німецьких взаємин у сфері повернення та реституції втрачених культурних цінностей / С. І. Кот // Повернення з Німеччини в Україну Грамоти Петра I Юасафу Кроковському 1708 року. Матеріали урочистого передавання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції. К.: Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, 2019. С. 90–93.

37. Кот С. Пограбування під грифом «таємно» (митра владики Гедеона та інші церковні реліквії з фондів Всеукраїнського музейного містечка «Києво-Печерська лавра» та Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г. Шевченка, вивезені до Росії у 1930-ті рр.) / С. Кот // Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст. Збірник доповідей наукової конференції 31 січня 2019 р., м. Київ / За загальною редакцією проф. О. Сагана. К., 2019. С. 109–120.

38. Кот С. І. Культурні цінності України, втрачені внаслідок Другої світової війни: актуальні проблеми розшуку і повернення / С. І. Кот // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання. Збірка наукових праць. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції "Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання" (м. Київ, 23-24 листопада 2017 р.). Тернопіль: ФОП Шпак В.Б., 2017. С. 121–126.

39. Кот С. І. Доля реліквій українського козацтва, повернутих з Росії до України / С. І. Кот // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наукових статей. Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні" (м. Київ, 21–22 березня 2017 р.). Вип. 26. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2017. С. 279–285.

40. Кот С. І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя / С. І. Кот // Матеріали "круглого столу" "Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах війни і окупації: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення" (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7–24.

41. Кот С. І. З історії боротьби за повернення реліквій українського козацтва в Україну (20–30-ті рр. XX ст.) / С. І. Кот // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна-Кубань: питання історичної і культурної взаємодії» 14 грудня 2013 р., м. Київ». К., 2014. С. 168–187.

42. Кот С. І. До питання про розшук і повернення втрачених культурних скарбів Києва / С. І. Кот // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 27 березня 2014 р., м. Київ. К.: Національний університет ім. Т. Г. Шевченка; Національна спілка краєзнавців України, 2014. С. 47–52.

43. Кот С. І. Реституція / С. І. Кот // Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 177–178.

44. Кот С. І. Реституція культурних цінностей / С. І. Кот // Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 178–180.

45. Кот С. І. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні / С. І. Кот // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип. 36. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 361–370.

АНОТАЦІЯ

Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця у вигляді монографії.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Монографія. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2021.

Дисертація присвячена комплексному та синтетичному дослідженню на основі широкого кола джерел участі України у вирішенні питань розшуку, повернення і реституції втрачених культурних цінностей у XX - на початку XXI ст. Характеризуються і систематизуються численні факти втрат та переміщення національних реліквій, інших предметів культури з території України на різних історичних етапах та за різних обставин, подається їх структурний аналіз. Висвітлюється роль і місце повернення та реституції культурних цінностей у політичних процесах і культурному житті України в добу Української революції 1917 – 1921 рр., в період існування тоталітарного режиму СРСР та в умовах відновлення державної незалежності України. Значна увага приділяється долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни, а також участі України у вирішенні питань розшуку та повернення втрачених культурних цінностей у повоєнні роки. Узагальнюється й аналізується досвід та ключові напрямки здійснення державної політики України щодо повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі. Детально висвітлюються понятійно-термінологічні та інші теоретичні проблеми, міжнародно-правові засади повернення та реституції культурних цінностей, що визначають принципи міжнародного співробітництва у даній сфері.

Ключові слова: Україна, втрати, повернення, реституція, культурні цінності, архіви, бібліотеки, музеї, державна політика.

АННОТАЦИЯ

Кот С. И. Возвращение и реституция культурных ценностей в политической и культурной жизни Украины (XX – нач. XXI ст.). – Квалификационная научная работа в виде монографии.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена комплексному и синтетическому исследованию на основе широкого круга источников участия Украины в решении вопросов розыска, возвращения и реституции перемещенных культурных ценностей в XX – в начале XXI ст. Характеризуются и систематизируются многочисленные факты потерь и перемещения национальных реликвий, других предметов культуры с территории Украины на разных этапах ее истории и при различных обстоятельствах, осуществлен их структурный анализ. Освещается роль и место возвращения и реституции культурных ценностей в политических процессах и

культурной жизни Украины в годы Украинской революции 1917–1921 гг., период существования тоталитарного режима СССР и в условиях восстановления государственной независимости Украины. Значительное внимание уделено судьбе украинских культурных ценностей во время Второй мировой войны и участию Украины в решении вопросов розыска и возвращения утраченных культурных ценностей в послевоенные годы. Обобщается и анализируется опыт и основные направления осуществления государственной политики по возвращению и реституции культурных ценностей на современном этапе. Детально рассматриваются понятийно-терминологические и другие теоретические вопросы, международно-правовые основы возвращения и реституции культурных ценностей, которые определяют принципы международного сотрудничества в данной сфере.

Ключевые слова: Украина, потери, возвращение, реституция, культурные ценности, архивы, библиотеки, музеи, государственная политика.

ABSTRACT

Kot Sergii. The Return and Restitution of Cultural Property in the Political and Cultural Life of Ukraine During the 20th and Early 21st Centuries. - Qualification Research Thesis. - A Monograph.

A Thesis submitted for the Academic Research Degree of Doctor of Science in History with Specialization 07.00.01 – History of Ukraine. - The dissertation as a Monograph. - The Institute of the History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The historical path to independence and national statehood, freedom, and democracy of the Ukrainian people included numerous tragic losses. Among the most painful has been the loss of countless cultural artifacts. During its bitter period of statelessness, an unchecked stream of priceless national treasures was channelled out of Ukraine and dispersed throughout the world, disappearing without a trace and being plundered in the most barbaric manner as a consequence of the many wars that were waged on its territory. The scale of the losses is so significant that they may be compared with a humanitarian catastrophe whose effects become ever more acute with each passing year and decade. These losses are irreparable, with no expiry date; to paraphrase the exalted words of a well-known writer, they are as “ashes heaping upon the heart” of every Ukrainian. The tragic fate of many unique cultural treasures of Ukraine speaks to the need to research it in depth, in order to provide scientific justification for establishing arrangements to repatriate the numerous national relics that are outside Ukraine’s borders.

This research pays close attention to the theoretical issues surrounding the return and restitution of cultural property as cultural phenomena, their social significance, and their role in the formation of national identity and historical memory. Numerous examples are shown in the study of global practices of return and restitution of cultural property to countries of origin. Among the theoretical issues discussed on this topic is the problem of terminology, particularly concerning interpretations of basic con-

cepts and terms such as “cultural property,” “cultural artifacts / objects,” “cultural heritage,” “cultural assets,” and “cultural treasures / monuments,” as well as “repatriation / return” and “restitution” and their inter-associations. Summarizing his examination of this problem, the author notes that until recently, the historiography of the terminology for Ukraine and other countries has lacked specific research to arrive at an agreed definition of the term “illegally exported cultural property” and therefore proposes his own version of the definition. Particular attention is paid to highlighting the problems of return and restitution of cultural property in the context of international legal frameworks for protecting and preserving cultural heritage and for securing cultural assets in times of war and armed conflict.

A broad range of factual material is used to show that Ukraine’s loss of political sovereignty and the division of ethnic Ukrainian lands among various states—including the powerful Austro-Hungarian and Russian Empire in their time—were the main factors allowing for the process of removal of Ukrainian cultural assets to become a massive, systematic, and large-scale phenomenon. This applies especially to the Russian Empire, where the confiscation and export of ancient art and artifacts from Ukrainian territory were motivated not only by the harsh centralization policies of the tsarist government and the interests of scholarly institutions, museums, archives, and libraries in the imperial cities of Moscow and Saint-Petersburg but above all by political goals and actions that were aimed at the total assimilation of the Ukrainian people, depriving them of their history while appropriating it to aggrandize its own. The author enumerates the losses of Ukraine’s cultural assets resulting from WWI and the revolutionary struggle for independence in 1917–21. In response to these losses, the goal of repatriating cultural property became a priority for the first Ukrainian government agencies representing the rebirth of Ukraine’s sovereignty and independence: the Ukrainian Central Rada, the Ukrainian National Republic, and the Ukrainian State. These efforts peaked in 1917–18, when the repatriation of Ukrainian cultural property from Russia was negotiated for the first time on an inter-state level.

After the seizure of a significant amount of Ukrainian territory by the Russian Bolsheviks and its subsequent incorporation into the USSR, Ukraine experienced new losses of its cultural treasures as a result of comprehensive plundering of its cultural heritage by the Soviet Communist regime. The monograph provides a structural analysis of the circumstances, forms, and methods used to confiscate and relocate ecclesiastical artifacts and the most valuable collections of Ukraine’s museums, libraries, and archives to the RSFSR, including for the purposes of being sold abroad. The author’s research also included the heroic initiatives of the Ukrainian intelligentsia during the 1920s and 1930s to repatriate Ukrainian cultural treasures from Russia and the work of the joint Ukrainian-Russian Inter-state Parity Commission, which resulted in outcomes favourable to Ukraine. He also analyzed Ukraine’s participation in implementing the 1921 Peace Treaty of Riga with regard to the restitution of cultural property.

The losses of Ukraine’s cultural treasures as a result of WWII are addressed separately. To this end, they are divided into losses due to: Soviet evacuation of Ukrainian museums, archives, and libraries; and destruction and plunder of cultural property on

enemy-occupied Ukrainian territory, particularly due to the organized actions of special units and agencies of Nazi Germany as well as instances of mass looting by the military and representatives of the civilian administration of the occupation authorities. Innovatively, the author considers the losses of cultural property perpetrated through the actions of members of local populations and as a consequence of the massive political emigration of Ukrainian scholars and cultural workers. The author's research reveals the first steps taken by the Soviet Union to locate and retrieve cultural artifacts exported by the Nazis, including Ukrainian items. He analyzes the presence of cultural treasures of Ukraine in the postwar "Great European Restitution" of 1945–48, and particularly the significance of the USA's restitution policy in the return of a large number of cultural artifacts of Ukraine stolen by the Nazis. At the same time, he provides many case studies of illegal appropriation of Ukrainian cultural artifacts by Russian museums, archives, and libraries, mostly in Moscow and Leningrad, once they were returned by Germany to the USSR. For the first time in Ukraine, monograph-level research examines the issue of "trophy collections" that were delivered to Ukraine from Germany in postwar years, including an analysis of their status in the former USSR. Another subject of scrutiny is the large-scale transfer in 1945–48 of cultural treasures from the Ukrainian SSR to Poland in the form of a "gift," to serve Stalin's geopolitical interests in Eastern Europe. In addition, the USSR's acts of restitution of "trophy" cultural artifacts to East Germany are described, a significant number of which were carried out from Ukraine in 1955–62.

The concluding chapter of the monograph provides the author's analysis of the organizational and legal foundations for state policy of Ukraine concerning the repatriation and restitution of its cultural treasures, from the declaration of independence in 1991 up to 2019, and of the Ukrainian government's participation in international processes of restitution of cultural property that had been lost as a result of WWII, and also the prevention of illegal export, import, or transfer of ownership of cultural property. In this context, Ukraine's bilateral negotiations regarding the restitution of cultural property from the Russian Federation, Germany, Poland, the Netherlands, and Hungary are studied in detail.

This research is a summary of the author's many years spent researching this topic and of his direct participation as an expert in establishing authorized state agencies of Ukraine for handling the return and restitution of cultural property, and in interstate negotiations.

Keywords: Ukraine, losses, return, restitution, cultural property, archives, libraries, muzeums, state politics.